

דת ומדינה בישראל תסריטים אפשריים

שלמה חסון

2014

ישראל 2023 (3)

דת ומדינה בישראל
תסריטים אפשריים

שלמה חסון

תמונת העטיפה: נתי שוחט © פלאש 90 2008

נדפס בגרפוס פרינט (1990) בע"מ, ירושלים

ISBN 978-0-692-26132-3

© 2014, מכון גיוזף ועלמה גילדנהורן ללימודי ישראל

אוניברסיטת מרילנד, וושינגטון, ארה"ב

דת ומדינה בישראל 2023: תסריטים אפשריים

מי שמבקש לראות בעיני רוחו כיצד תיראה ישראל כשתגיע ליובל ה-75 שלה חייב לבחון בראש וראשונה את סוגיות היסוד שלה: מעמדה הגיאופוליטי בהתחשב בשינויים שיחולו בעולם ובמרחב, ובכלל זה יחסי ישראל והשטחים, יחסי יהודים וערבים בתוך המדינה ויחסי דת ומדינה. ישנם כמובן גם נושאים אחרים שכיוון התפתחותם בשנים הקרובות ישפיע על אופיה של החברה הישראלית בעתיד, אבל שלושה אלה הם הראשונים בחיוניותם.

מסיבה זו נבחרו שלושה נושאים אלה כנושאים למחקר מפורט, כאשר החליט מכון גילדנהורן ללימודי ישראל לבחון את כיווני ההתפתחות של ישראל עד לשנת 2023. בשנת 2011 התפרסם המחקר הראשון על היחסים בין יהודים לערבים בישראל. ב-2012 יצאה לאור החוברת השנייה, שדנה בדילמה הגיאוגרפית של ישראל על רקע התמורות במזרח התיכון. לפניכם מונחת עתה העבודה השלישית, העוסקת ביחסי דת ומדינה.

הכותרת "דת ומדינה" קצרה, אך היא כוללת לפחות ארבע מחלוקות יסוד, כפי שמציין פרופ' שלמה חסון, המפצלות את החברה הישראלית. ראשית, המאבק על מקומה של הדת בחיים הציבוריים, למשל: דיני אישות, גיור, קבורה וכדומה. שנית, המאבק על שוויון: בין אם שוויון לנשים או לזרמים הלא-אורתודוקסיים, הפטור משירות צבאי לחרדים, או היחס ללא יהודים. שלישית, המאבק על דמות הפרהסיה בישראל: תחבורה ציבורית, שלטי חוצות, חפירות ארכיאולוגיות וכיוצא בכך. ולבסוף – ולא לפי סדר החשיבות, כמובן – המאבק על גבולות המדינה.

בכל המאבקים האלה עומדים זה מול זה ערכים ותפיסות שונות: מהו מקור הסמכות – עליונות החוק או עליונות ההלכה? חופש בחירה או תכתיבי הדת? דמוקרטיה ליברלית ובמרכזו ערך השוויון או אחדות העם?

בחינת המחנות התרבותיים המערוביים במחלוקות וסקירת הכוחות המעצבים את אופי המחנות האלה ואת היחסים שביניהם מובילות, על פי מחקרו של פרופ' שלמה חסון, לארבעה תסריטים אפשריים ביחסי דת ומדינה: (1) דשדוש, (2) כיבוש, (3) פילוג, (4) חיבור. כיום נמצאת ישראל במצב של דשדוש, אך ישנה סכנה להידרדרות למצב של פילוג בין המחנות או כיבוש על ידי אחד מהם.

בשלב האחרון של המחקר פרופ' חסון אינו מסתפק בתיאור נייטרלי של המצב, אלא נוקט עמדה ושואל: מה צריך לעשות כדי לחזק את הסיכוי של תסריט החיבור? תשובתו היא קידום הדגם המשטרי של דמוקרטיה רפובליקנית.

חוברת זו היא השלישית והאחרונה בסדרת החוברות "ישראל 2023", שיצאה לאור במסגרת פרסומי מכון גילדנהורן ללימודי ישראל באוניברסיטת מרילנד. שתי החוברות

הקודמות עוררו עניין ודיון גם בישראל וגם בארה"ב. נוכח התגברות העניין בתחום יחסי דת ומדינה – כפי שראינו השנה בשאלת גיוס לצבא, או התגברות השפעתם של קנאים דתיים בשטחים הפועלים בשם הדת כנגד מוסדות המדינה – התחזק הצורך בדיון ציבורי בשאלה שמעלה עבודת מחקר זו.

המחקר "ישראל 2023" הוא חלק מסדרת המחקרים של מכון גילדנהורן ללימודי ישראל. המכון הוקם ב-2009, ומאז הפך למכון הגדול ביותר ללימודי ישראל בארה"ב. בשנת הלימודים 2014 למדו בו כ-600 תלמידים שנטלו חלק ב-16 קורסים שונים על ישראל בתחומי היסטוריה, פוליטיקה, חברה, תרבות והסיכסוך. ב-2013 פתחנו גם תכנית לימודים לתארים מתקדמים: MA ודוקטורט. השנה פתחנו גם כיתות של "לימוד עולמי", שבהן מנצלים סטודנטים מארה"ב ומישראל את האמצעים הטכנולוגיים כדי ללמוד בצוותא.

המכון מהווה בית לכתב העת הרשמי של האגודה הבינלאומית ללימודי ישראל Israel Studies Review, הוא מקיים דיונים, סימפוזיונים, כינוסים וימי עיון, ומשתתף בשיח הציבורי והפוליטי בווישינגטון בנושאי ישראל והמזרח התיכון. המחקרים הנערכים בו מהווים מצע אקדמי לדיונים אלה. פרטים נוספים על המכון ופעילותו ניתן לראות באתר המכון <http://www.israelstudies.umd.edu>

את פרויקט המחקר "ישראל 2023" ריכז וכתב פרופ' שלמה חסון, ראש מרכז שאשא למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטה העברית בירושלים. פרופ' חסון הוא בעל שם עולמי, המוכר במומחיותו בתחום ניתוח מערכות מורכבות בשיטת התסריטים. לשיטה זו יתרון על חיזויים פשטניים, מכיוון שהיא מבליטה את התהליכים המתחוללים בחברה במציאות הנוכחית, מנתחת את הכוחות המשפיעים על תהליכים אלה ומסוגלת להעריך ברמה סבירה של ודאות לאילו כיוונים עתידיים תיתפתח החברה, ככל שתחזק השפעתו של גורם זה או אחר.

כמו לגבי שתי החוברות הקודמות אנו מצפים לעורר דיון ומבקשים לקבל תגובות והתייחסויות. קריאה נעימה, ואם לא בהכרח נעימה בשל חומרת הדברים, לפחות מועילה.

יורם פרי

אברהם ס. קיי פרופסור, וראש מכון גילדנהורן
ללימודי ישראל, אוניברסיטת מרילנד

תוכן העניינים

7	מבוא
9	מסגרת החשיבה
12	תסריטים קודמים
15	סיכום
17	פרק ראשון: יחסי דת ומדינה – יחסי השלמה
17	כללי
17	יחסי השלמה
20	השלמה דו-כיוונית
21	סיכום
23	פרק שני: יחסי דת ומדינה – המחלוקות המרכזיות
24	מקומה של הדת בחיים הציבוריים
25	המתח בשאלת השוויון
27	גבולות הארץ
28	המתח סביב דמות המרחב הציבורי
31	סיכום
33	פרק שלישי: המפה התרבותית
33	רקע – התהוות המחנות התרבותיים
34	המפה התרבותית
40	סיכום
41	פרק רביעי: הכוחות המניעים
41	דמוגרפיה
42	כוח פוליטי
43	מודרניזציה
46	סובלנות
47	משילות
48	תהליכים חוץ פרלמנטריים ומקורות סמכות אלטרנטיבית
49	השפעת הגיאופוליטיקה
50	סיכום

53.....	פרק חמישי: התסריטים
53.....	התסריטים
55.....	תסריט הדשדוש
59.....	תסריט הכיבוש
66.....	תסריט הפילוג
71.....	תסריט החיבור
77.....	סיכום
78.....	הקודים של השיח
80.....	היכן אנו עומדים בעת כתיבת החיבור?
81.....	תובנות לסיום
85.....	מקורות

רשימת האיורים

12.....	איור 1: המבנה החשיבתי של החיבור
35.....	איור 2: המפה התרבותית
36.....	איור 3: מפת היחסים התרבותיים
	איור 4: תסריטי דת ומדינה – טיפוס הדמוקרטיה
79.....	והתהליכים הפוליטיים-חברתיים

רשימת הלוחות

30.....	לוח 1: דמות המרחב הציבורי: תפקוד, ערכים ואמונות
50.....	לוח 2: הכוחות המניעים – מגמות על ומשני משחק
54.....	לוח 3: התסריטים לפי הכוחות המניעים הבלתי ודאיים

מבוא

המתח בין דת למדינה הסתמן כבר בראשית ימיה של התנועה הציונית כתנועת תחייה לאומית. היה זה מתח בין קוד לאומי לקוד דתי על הבכורה בגיבוש העם ואיחודו. בניגוד לדת, שהשליכה את יהבה לגאולת העם על האלוהים באחרית הימים, ביקשה התנועה הציונית להשיב את העם היהודי להיסטוריה כסובייקט ריבון בארץ אבותיו בהווה. במקום האל כמקור הסמכות העמידה הציונות את העם ואת פעילותו בחיים המדיניים. במקום הדת היהודית הפרטיקולרית העמידה הציונות את הרוח הלאומית על גילוייה האוניברסליים והחילוניים כמוקד לזהות המלכדת את העם היהודי ומאחדת אותו עם משפחת העמים.

ניגודי השקפות אלה יצרו מתח בין הביטחון במקור סמכות תיאוצנטרי לבין מוקד סמכות אנתרופוצנטרי: בין מוקד זהות דתי לבין מוקד זהות לאומי-חילוני. מתח זה נותר בעינו עד עצם היום הזה, והוא מתגלה במחלוקות עמוקות ביחס למקומה של הדת במדינה המגדירה את עצמה כמדינת לאום דמוקרטית. מחלוקות אלה, היוצרות שסעים עמוקים בחברה הישראלית, מתייחסות למקומה של הדת בקביעת אופי החיים הציבוריים (נישואין, גירושין, קבורה, גיור ועוד), למתח שבין עקרונות דתיים לבין עיקרון השוויון, למתח שבין שלטון החוק לבין ההשקפה דתית בשאלת יישוב הארץ ולמתח שבין הדת לבין השאיפה למרחב ציבורי בעל אופי פלורליסטי. אף על פי שמדובר במחלוקות שונות, ככולן נוכח המתח שבין מקור סמכות תיאוצנטרי לבין מקור סמכות אנתרופוצנטרי ובין פרטיקולריזם לאוניברסליזם.

ביסודו של דבר זהו ויכוח על מקור הסמכות ועל היסוד המאחד את העם היהודי: האם זו **הדת** על חוקיה ומצוותיה או **המדינה** ובכללה מערכת החוק והמשפט, החובות והזכויות, הבעיות והחוויות המשותפות והיצירה התרבותית בישראל? רלוונטיים לויכוח זה דברים שכותב הרץ דוויד גרין, גיבור ברומן "צללים על ההדסון" של שבטיס זינגר, לחברו, מוריס גומבינר:

אני נמצא עכשיו בישראל, ויש לי אפשרות להתבונן ביהודים הנאורים כאן. הם נראים כמי שנמלטו מהתבוללות, אבל האמת היא שהם הביאו אותה אתם. הם מדברים עברית, אבל מחקים את הגויים בכל דבר. ... ובכל מה שנוגע לחיי משפחה, עדיף שלא אומר דבר. הישראלים קוראים לעצמם יהודים, אבל במה הם יהודים? עברית – או שפה שהיתה דומה לה כמעט לגמרי – דיברו גם במואב ובארצות אחרות ששכנו סביב כנען. זמן-מה עקבתי אחרי העיתונים של הישראלים, קראתי את ספריהם, הלכתי

לראות את מחזותיהם, הם כולם מלאים אלילות, ניאוף ושפיכות דמים, שלא להזכיר דיבה, רכילות, ניבול לשון, לעג ודיבורים בטלים.¹

א.ב. יהושע מציג בספרו "אחיזת מולדת" השקפת עולם שונה לחלוטין ביחס לזהות היהודית:

הזהות היהודית בישראל, שאנו קוראים לה הזהות הישראלית (בשונה מהזהות האזרחית הישראלית שבה שותפים אזרחים ערבים, שחיים אף הם במולדת המשותפת לשני העמים, אלא שזהותם הלאומית היא פלשתינאית), מתמודדת עם כל מרכיבי החיים דרך המסגרת המחייבת והריבונית של מדינה בטריטוריה מוגדרת, ולכן היקף היישום שלה בתחום החיים הוא לאין ערוך מלא ורחב ומשמעותי מיהודיותו של יהודי אמריקני, שההכרעות המשמעותיות והחשובות של חייו נעשות במסגרת לאומיות או אזרחותו האמריקנית... המולדת, הלשון הלאומית והמסגרת המחייבת הם מרכיבי יסוד בזהותו הלאומית של כל אדם.²

האם די בכך שיהודים חיים במדינת ישראל, מדברים, כותבים ויוצרים בעברית, מתחתנים (בדרך כלל) עם יהודים, נושאים (ברובם) בנטל החובות ונהנים מזכויות כדי לשמור על הזהות היהודית, כפי שטוען יהושע, או אולי צודק גיבורו של שבסיס זינגר: בארץ גדלים גויים יהודיים. האם הדת או החיים במדינה יהודית הם המקיימים את הזהות היהודית במדינת ישראל? את הטון בוויכוח זה נותנים הקצוות האורתודוקסיים בשני המחנות. מובילי המאבק משני הצדדים הם מאמינים אמיתיים: מצד אחד "אין ישראל אומה אלא בתורתיה", ולכן ניתן להיות יהודי בכל מקום בעולם שבו בית כנסת ובית מדרש וקהילה המקיימת אורח חיים דתי. מצד שני אין חיים יהודיים מלאים אלא במדינת ישראל. התורה והמדינה נתפסים כשני מוקדי התגבשות בלעדיים של העם והלאום. תפיסות שונות אלה מקרינות על הערכים המרכזיים של מדינת ישראל. מהם ערכים אלה? האם מקורם בתרבות הכללית, בחינוך מודרני, בהשכלה, באוריינות, או בתרבות דתית שבקצה החרדי שלה מתנגדת לחידושים. עם הקמת המדינה נעשה מאמץ לגבש סטטוס קוו בין שתי ריבוניות: הדת והמדינה. על פי חלוקה זו הופקדו בידי המגזר הדתי סמכויות מסוימות בתחומי השבת, הכשרות, האישות, והחינוך.³

¹ שבסיס-זינגר, 1998, עמ' 454.

² יהושע, 2008, עמ' 64.

³ מקור הסכם הסטטוס קוו בישראל הוא במכתב ששלח דוד בן גוריון בשנת 1947 בתפקידו כראש הסוכנות היהודית להסתדרות אגודת ישראל העולמית ובו התוויית עקרונות ראשיים בנושא שמירת השבת, הכשרות, האישות והחינוך.

יש הרואים בכך כניעה של המדינה לדת, ויתור על מרכיבים מהותיים בדמוקרטיה ובכלל זה חופש הבחירה בהקמת משפחה. מנגד עומדת הטענה כי הסטטוס קוו הכפיף את הדת למדינה במובן זה שהדת התפשרה עם המדינה ותחמה את עצמה בתחומים מוסכמים. המאבק המתמשך על אופיו של הסטטוס קוו הוא בעצם מאבק על קו התיחום בין שתי רשויות. כל שינוי יוצר הסדר חדש המסמן קו חדש בין הרשויות. לאמיתו של דבר, יש ביחסי דת ומדינה מרכיב פרגמטי חזק של התפשרות ומציאת הסדר. המשבר מופיע במסגרת זו כשלב ביניים בין הסדר קודם להסדר חדש. להסדרים אלה יש השלכות מעבר למדינה עצמה. הם משפיעים גם על העם היהודי בתפוצות. השאלה היא אם ההסדרים המתגבשים יכלו קבוצות דתיות שאינן אורתודוקסיות, למשל, הקהילות הקונסרבטיביות והרפורמיות, או ידחו אותן. הסדרים דוחים עלולים להביא לפילוג עמוק בין ישראל לתפוצות, במיוחד אם המדינה תמשיך לתמוך במונופול האורתודוקסי על תחומי הגיור והאישות. אחת המטרות של חיבור זה היא לבחון באמצעות תסריטים את קו התיחום ואת אופי ההסדרים החדשים העשויים להתגבש בין דת למדינה.

מסגרת החשיבה

התסריטים מציגים תשובות שונות לשאלה המרכזית: כיצד עשויה להתפתח מערכת היחסים בין הדת היהודית לבין מדינת הלאום שהוקמה בישראל? התפתחות אפשרית אחת היא **מאבק** בין לאומיות חילונית-אוניברסלית לבין אפיון דתי-יהודי של מדינת ישראל. מאבק זה עשוי להסתיים בהשתלטות הדת על המדינה או בהפרדה בין דת למדינה. התפתחות אפשרית אחרת היא **פשרה** המשלבת בין דת למדינה.

החיבור בוחן את האפשרויות השונות של התפתחות יחסי דת ומדינה באמצעות שלוש שאלות עיקריות:

1. השאלה הראשונה נוגעת במחלוקות המרכזיות ביחסי דת ומדינה בישראל. מחלוקות אלה מתגלות בתחומים מרכזיים רבים:

א. מקום הדת בחיים הציבוריים והפריטיים (נישואין, גירושין, קבורה, גיור, דמות השבת, כשרות במרחב הציבורי ועוד) והמונופול שניתן לזרם האורתודוקסי תוך הדרה וקיפוח של זרמים אחרים ביהדות, ובכלל זה הזרם הרפורמי והקונסרבטיבי. המחלוקת כאן היא בין חשיבות הדמוקרטיה, חופש הבחירה והפלורליזם מחד לבין השמירה על אחדות העם בתוך מדינת ישראל תוך התעלמות מאחדות העם היהודי בישראל ובתפוצות מאידך.

ב. עיקרון השוויון – המאבק על עיקרון השוויון מתגלה בתחומים רבים, ובכלל זה שוויון בין המינים, שוויון בין יהודים ללא-יהודים, שוויון בנטל השירות בצבא ובתרומה הכלכלית. זוהי מחלוקת רחבה, ונוטלים בה חלק מחנות רבים. הקואליציות לגביה משתנות על פי הנושא. כך למשל, במחלוקת על שוויון בין המינים ניצבים זה מול זה חילונים מול דתיים, אולם גם הדתיים חלוקים בנושא, ולא הרי הדתיים לאומיים כהרי החרדים. בנושא השוויון בין יהודים ללא-יהודים (קרי ערבים בישראל) מצטרף חלק גדול מהמחנה החילוני למחנה הדתי והחרדי. בנושא השוויון בנטל השירות הצבאי ניצבים ביחד חילונים ודתיים לאומיים, המדגישים את עיקרון השוויון, אל מול המחנה החרדי המעלה על נס את הערכים של לימוד התורה ושמירת המורשת בתקופה של ירידת הדורות.

ג. גבולות המדינה ושלטון החוק באזורים שבשליטתה הצבאית של ישראל. במחלוקת זו, המשסעת את הציבור הישראלי, ניצבים זה מול זה מי שמאמינים בשלטון החוק, בזכות האחר (הפלסטיני) ובחשיבותה של לגיטימציה בינלאומית לישראל, ולמולם – מי שמדגישים את הצו האמוני ואת האינטרס הביטחוני המצדיקים התנחלות בעומק יהודה ושומרון גם אם היא קוראת תיגר על שלטון החוק. מחלוקת זו גולשת לעתים לסף מלחמת אחים, כאשר מול שלטון החוק ניצבות קבוצות דתיות רדיקליות המפירות את שלטון החוק ופוגעות בנציגיו.

ד. דמות המרחב הציבורי (הפרהסיה) – המחלוקת בתחום זה מקיפה תחומים רחבים, וביניהם ההתנהגות החברתית, חופש הביטוי, האסתטיקה והאתיקה הנהוגים במרחב הציבורי. מי יקבע את דמות המרחב? האם תהיה זו הדת, או גברים ונשים חופשיים, סוכנויות פרסום ומוסדות תרבות?

2. השאלה השנייה, שבאמצעותה אבחן את היחסים האפשריים ביחסי דת ומדינה, היא: מהם הגורמים אשר יעצבו את ההכרעות בתחום זה? שאלה זו מבקשת לחשוף את הכוחות העתידיים לעצב את יחסי דת ומדינה ואת אופן פתרון המחלוקות השונות. כוחות מניעים אלה הם הקובעים את הדרך שבה מיושבות המחלוקות בכל נקודת זמן נתונה ואת תוצאותיהן. עם גורמים אלה ניתן למנות את התמורות הדמוגרפיות והשפעתן על המפה התרבותית, העצמה הפוליטית של קבוצות התרבות, תהליכי מודרניזציה, רמת המשילות, תהליכים חוץ-פרלמנטריים, רמת הסובלנות בין הקבוצות השונות ותהליכים גיאופוליטיים. כל אלה הם הכוחות המעצבים את מערכת היחסים בין דת ומדינה. חלק מכוחות אלה ניתן לחיזוי, מכיוון שהם מתאפיינים ברמת ודאות גבוהה. חלק אחר אפוף אי-ודאות. למשל, תהליכים דמוגרפיים יגדילו את משקלה של האוכלוסייה החרדית בכלל האוכלוסייה.

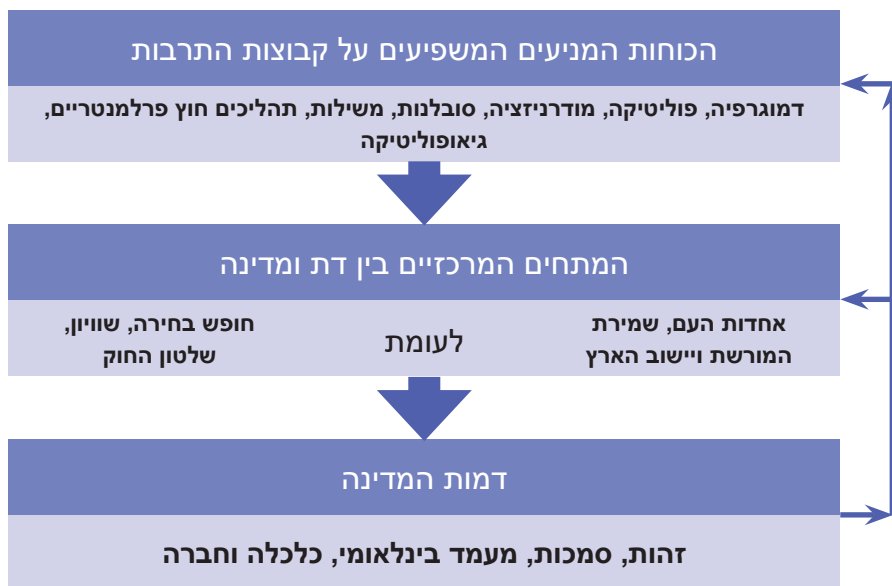
זוהי התפתחות בעלת הסתברות גבוהה. אך כלל לא ברור מה תהיה השפעתם של תהליכים תרבותיים וחברתיים על האוכלוסייה החרדית. האם ישנו את יחסם של החרדים לחברה ולכלכלה? האם יצאו בשיעורים גבוהים יותר לשוק העבודה? האם יתגייסו בשיעורים גבוהים יותר לצבא? פעולתם של הכוחות המניעים תקבע את דרך ההתמודדות עם המחלוקות השונות – פשרה או מאבק, ואת תוצאות המאבק – דמות המדינה והחברה. ההכרעות בארבעת התחומים; החיים הציבוריים, השוויון, גבולות המדינה ודמות הפרהסיה – לא יתקבלו איפוא בחלל ריק. הן יושפעו מגורמים שונים, לרבות מאזן הכוח בין קבוצות תרבות בעלות אוריינצטיות שונות, והכוחות הפועלים עליהן.

3. השאלה השלישית בבחינת היחסים בין דת למדינה היא מה יהיו תוצאות ההכרעה בסוגיות השנויות במחלוקת, וכיצד הן יעצבו את דמותה של מדינת ישראל? במלים אחרות, מה תהיה דמותה של ישראל מבחינת מקורות הסמכות, הזהות וההזדהות, וכיצד יושפעו מכך מעמדה הבינלאומי, הצמיחה הכלכלית ומערכת היחסים החברתית?

בירור שאלות אלה חיוני ביותר במיוחד בהקשר של תסריטים העוסקים ביחסי דת ומדינה. הנטייה הרווחת היא להתמקד במערכות היחסים בין דת למדינה ובמנגנונים העומדים ביסודן, ולהתעלם מתוצאות פעולתם של המנגנונים בתחומי החיים השונים. אמנם אפשר שהחברה והמדינה בישראל יצליחו להימנע מקונפליקט וממשבר באמצעות פשרות מתמשכות, אבל התוצאות במישור של סמכות, זהות והזדהות, התפתחות כלכלית ויחסים חברתיים עלולות להיות קשות ביותר: פיצול עמוק, ירידה ברמת ההשכלה, דעיכה בצמיחה הכלכלית, התגברות הדה-לגיטימציה של ישראל בעולם, ייאוש חברתי וזלזול במנהיגות.

לפיכך יש לבחון גם את התוצאות של מערכות יחסים אלה ואת משמעותן לעתידה של מדינת ישראל, במיוחד בכל מה שקשור לשגשוגה או שקיעתה האפשרית של המדינה. במסגרת זו יש לברר סוגיות אחדות: מה יהיה אופיים של השלטון ושל החיים הציבוריים? מה תהיה דמות הכלכלה והחברה מבחינת רמת הפיתוח הכלכלי ומידת הפיצול בין הקבוצות השונות? מה תהיה דמות הארץ מבחינת גבולותיה העתידיים של ישראל? מה יהיה צביונו של העם היהודי, ומה תהיה מערכת היחסים בין מדינת ישראל לבין בני העם היהודי בתפוצות? איור 1 מציג את המבנה החשיבתי של החיבור ומבהיר את דרך פיתוח התסריטים.

איור 1: המבנה החשיבתי של החיבור

פיתוח התסריטים אינו מיועד לחזות את העתיד או להציע עתיד רצוי, אלא לברר מה אפשרי שיקרה. נראה שדווקא ציור של מספר תמונות עתיד אפשריות יכול לסייע לבחון באופן ביקורתי את הדרך שהחברה הישראלית מתפתחת בה, ובעקבות זאת לייחד מאמץ גדול יותר ליצירת עתידים רצויים ומקובלים.

תסריטים קודמים

ההשפעה הרחבה של יחסי דת ומדינה על דמותה של המדינה, השפעה החורגת מאופי החיים הציבוריים, נעלמה בדרך כלל מעיניהם של מי שעסקו בחקר הנושא ובכלל זה בפיתוח תסריטים. רוב התסריטים בנושאי דת ומדינה מתמקדים בתחום מצומצם, לרוב אופי החיים הציבוריים, בכוח מניע אחד, לרוב דמוגרפיה או פוליטיקה, או במגמה אחת, השתלטות או פלורליזם. תסריטים קודמים מצביעים על התמורות הדמוגרפיות והפוליטיות שיובילו להתחזקות ההשפעה של הציבור הדתי על המפה היישובית, על החיים הציבוריים ובכלל זה על הדרת נשים.⁴ תסריט אחד, למשל, צופה מגמה של התחזקות שוביניזם לאומי בקרב המפלגות החרדיות. תסריט אחר, הממוקד בהתנהגות האוכלוסייה החרדית, צופה הכבדת הנטל הביטחוני והכלכלי על מדינת ישראל עד

⁴ ראה למשל Fischer, 2012; Leon, 2012.

לקריסתה.⁵ כל התסריטים מצביעים על שינוי יחסי הכוח במדינת ישראל בעקבות עליית כוחו של הציבור הדתי. הציבור החילוני, שהקים את התנועה הציונית ואת המדינה, הופך לציבור מתגונן נטול חזון, ואילו הציבור הדתי והחרדי הופך לגורם האקטיבי בעיצוב המפה היישובית והתרבותית החדשה.⁶ יוצא דופן בהקשר זה הוא התסריט של מנחם פרידמן, חוקר החברה החרדית. פרידמן פיתח תסריט בעל אופי מלתוסיאני הצופה את התמוטטה של החברה החרדית על רקע הגידול הדמוגרפי המהיר מצד אחד ומיעוט המשאבים העומד לרשות חברה זו מצד שני.⁷ לימים תיקן פרידמן את התסריט והודה כי לא צפה את החדשנות, היזמות ורוח ההתנדבות המפעמת בחברה זו.

לצד ההתמקדות במספר מצומצם של תוצאות וכוחות מניעים ניכרת מגמה נוספת של יצירת תסריטים קיצוניים הנעים בין מגמה דיסטופית, הצופה עתיד מאיים, למגמה אוטופית הצופה עתיד ורוד. המחברים אינם מקדישים תשומת לב מספקת למנגנונים היוצרים את התסריט, אלא מתמקדים בתוצאות שאותן הם מבקשים לדחות או להגשים. בתסריט דיסטופי צופה ישעיהו ליבוביץ תהליך של התבוללות בתוך מדינת ישראל, שבמהלכו ניתק העם הישראלי החי בארץ מההלכה ומהמסורת הדתית. אף על פי שהוא ממשיך לקרוא לעצמו עם יהודי, אין בינו ובין היהדות דבר וחצי דבר, כפי שאין קשר בין היוונים של היום לבין היוונים של העבר.⁸ יגאל עילם סבור כי היהדות פרוחה בגולה, כי רק שם קיימה הדת את בני העם והחזיקה אותם כקבוצה מתבדלת.⁹ החיים במסגרת מדינית משמעותם קיצה של הדת כמסגרת מלכדת והחלפתה במסגרת פוליטית. בשני התסריטים עתידה היהדות להגיע אל סופה בין אם בשל תהליך החילון ובין אם בשל החלפתה על ידי מסגרת מדינית. תסריטים אלה עוסקים בזהות ובהזדהות תוך התעלמות מוחלטת ממשטר המדינה, ממעמדה של ישראל בעולם ומהתפתחותה הכלכלית.

בנימין תמוז הציג בספרו "פונדקו של ירמיהו", תסריט מאיים וגרוטסקי שבו משתלטת הדת על המדינה והופכת אותה למדינת הלכה שוקעת.¹⁰ מול תסריט פסימי זה מציב יוסי בילין תסריט אופטימי שבמרכזו הסכם שלום בחזית הגיאופוליטית, ביטול המונופול של הרבנות בתחום האישות, ריכוך החרדיות תוך השתלבות בצבא ובכלכלה, החלפת המוקד הדתי כגלעין מגבש במוקד תרבותי חילוני והפיכת ישראל למדינת ליבה לעם היהודי.¹¹ מה שמאפיין את שני סוגי התסריטים הוא דגמים מקוטבים שהדרך המובילה אליהם לוטה בערפל. פיתוח שיטתי של תסריטים מחייב התרחקות מעמדות

⁵ ביסטרוב וסופר, 2010.

⁶ Leon, 2012.

⁷ פרידמן, 1991.

⁸ ליבוביץ, 1975, עמ' 240.

⁹ עילם, 2000, עמ' 63.

¹⁰ תמוז, 1984.

¹¹ בילין, 2007, עמ' 766-769.

אפריוריות, הכופות את ערכיהן על העתיד, וברור שיטתי של התהליכים האפשריים תוך התייחסות לכוחות מניעים שונים. מסיבה זו אין טעם להתמקד בעתיד אפשרי אחד, בין שהוא רצוי או בלתי רצוי. להפך, יש לברר מגמות התפתחות שונות ולהסיק מהן לאן אפשר שיתפתחו יחסי דת ומדינה.

במסגרת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות נעשה ניסיון לקיים ברור כזה. הצוות התמקד בנושא אחד: מערכת היחסים בין החרדים לבין שאר האוכלוסייה, והתעלם מהציבור הדתי-לאומי ומהשפעתו על צביון המדינה. חברי הצוות הדגישו כי בתחום חיי היומיום קיימת קרבה רבה בין האוכלוסייה הדתית-לאומית לחילונית. בניגוד לתסריטים אחרים, הרחיב הצוות את היריעה ואיתר מספר רב של כוחות מניעים שאותם קיבץ בשתי קבוצות עיקריות: מערכת נורמטיבית-חברתית ומערכת קבלת החלטות.¹² **מערכת היחסים הנורמטיבית-חברתית** התייחסה ליחסים החברתיים-תרבותיים בין האוכלוסייה החרדית לקבוצות האוכלוסייה האחרות (דתיים, מסורתיים וחילוניים), והיא נעה מהקצנה להתמתנות. **מערכת קבלת ההחלטות** התייחסה למוקדי קבלת ההחלטות בנושאי זהות המדינה, הקצאה של זכויות וחובות ואופי חיי היומיום. היא נעה מהחלטות המתקבלות על ידי המערכת הפוליטית בדרך של משא ומתן, דרך בניית קואליציות ויצירת פשרות ועד להחלטות המתקבלות באופן פורמלי על ידי פוסקים מתחום המשפט או ההלכה.¹³ החיתוך בין שני הצירים יצר שישה תסריטים:

- א. התסריט של **היפרדות והשתלבות** הניח התמתנות ביחסים החברתיים-נורמטיביים בין קבוצות התרבות, היחלשות כוחה של המערכת הפוליטית בהסדרת היחסים בין דת למדינה והתחזקות של מוסדות המשפט והדת.
- ב. התסריט של **חברה רב-לאומית רב-תרבותית** הניח התמתנות היחסים החברתיים-נורמטיביים וחיזוק כוחה של המערכת הפוליטית בהתוויית כיווני ההתפתחות של המדינה בתחומים קריטיים.
- ג. התסריט של **מלחמת תרבות** צפה הקצנה ביחסים הנורמטיביים-חברתיים בין חרדים ודתיים לבין חילוניים. הוא הניח גם כי היכולת של המערכת הפוליטית לווסת את המתחים תיחלש, ואת מקום המערכת הפוליטית יחליפו מוסדות המשפט והדת.

¹² צוות החשיבה פעל במסגרת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בשנים 2000-2002. את צוות החשיבה הנחה שלמה חסון. הצוות כלל את הרבנים יוסף עזרן ונפתלי רוטנברג (שהוא גם איש אקדמיה), אנשי אקדמיה: תמר אלאור, עמירם גונן ונרי הורוביץ וכן את העיתונאי שחר אילן והמשפטן אמנון דה-הרטוך.

¹³ ראה חסון (עורך), 2002.

ד. התסריט של **הסדר החדש** הניח הקצנה ביחסים הנורמטיביים-חברתיים בין חרדים לחילונים. על רקע זה ניסחו הליכוד והעבודה אמנה שלפיה יאמצו **שתי המפלגות** מצע משותף בענייני דת, חברה וכלכלה, המחויב לעיקרון של מדינה יהודית ודמוקרטית.

ה. התסריט **החילונים יוצאים** על שתי הסיומות שלו (**עוף מרוט ועוף כשר**) הניח הקצנה ביחסים הנורמטיביים-חברתיים בין חרדים ודתיים לבין חילונים. המערכת הפוליטית היא בעל גוון מונוליטי בשל התמורות הדמוגרפיות והפוליטיות המתחוללות בחברה. שני השינויים העיקריים הם יציאה רחבת היקף של חילונים מהארץ והיווצרות שתי חזיתות פוליטיות המקדמות שני סדרי יום שונים: חיזוק דמותה היהודית של המדינה לעומת חיזוק דמותה הדמוקרטית.

ו. התסריט של **ניהול קונפליקטים בעומס גובר** הניח הקצנה ביחסים הנורמטיביים-חברתיים בין חרדים ודתיים לבין חילונים. בניגוד לתסריט **החילונים יוצאים** אין הוא מניח מונוליטיות פוליטית של הממשלה המורכבת ממחנות שונים בעלי אינטרסים מגוונים. על אף שהמערכת הפוליטית נחלשה היא מסוגלת לווסת את הקונפליקטים ולמנוע את התפרצותה של מלחמת תרבות.

מעניין לשוב ולבחון תסריטים אלה שנים עשר שנים אחרי שחוברו. בשנת 2014 נראה כי המתחים בין דת ומדינה הם עמוקים ומורכבים יותר מאלה שאותרו בתסריטי מכון פלורסהיימר. לצד המתח בין חרדים לבין שאר האוכלוסייה ניכר מתח לא פחות גדול בין הציבור הרחב לבין הציבור הדתי-לאומי, התומך בהתנחלות גם בניגוד להחלטות הממשלה. רוב רובו של הציבור הרחב נואש מהסיכוי להסכם בין ישראל לרשות הפלסטינית, אך עדיין מאמין במדינת לאום יהודית ודמוקרטית. גם התסריטים של מלחמת תרבות מזה ושל חברה רב-לאומית ורב-תרבותית מזה לא התממשו. אולם תסריטים אלה אינם חסרי תוחלת. המשך השליטה הישראלית ביהודה ושומרון והתגברות זרם הפליטים לישראל עשויים להפוך את ישראל לחברה רב-לאומית.

סיכום

ההסדרים שגובשו לאורך זמן בתחום יחסי דת ומדינה מכילים מתחים רבים הממוקדים בתחום הסמכות, הזהות והחברה והכלכלה. רוב התסריטים שפותחו בעבר מתייחסים למוקד מתח מרכזי אחד ומציגים אפשרות של ערעור הסדר הקיים ועיצוב חדש של דמות המדינה והחברה. יש צורך בבירור מעמיק יותר המתייחס למגוון המתחים, הגורמים והתוצאות ביחסי דת ומדינה. זו מטרתו של חיבור זה: פיתוח תסריטים שייקחו בחשבון את ריבוי הגורמים, המתחים והתוצאות האפשריות. השאלה שבמרכז החיבור היא **מה**

יקרה אם המתחים ייפתרו כך או אחרת? מה תהיה אז דמות המדינה? בחינת שאלה זו מחייבת בירור והגדרה של כל הקשור בתהליך: זיהוי קבוצות התרבות בחברה הישראלית ומערכת היחסים ביניהן בסוגיית דת ומדינה, זיהוי המתחים בקרב קבוצות התרבות השונות, בירור הכוחות המניעים המשפיעים על קבוצות התרבות, פיתוח התסריטים והשפעתם על דמות המדינה.

מבוא זה הציג את המסגרת החשיבתית הכללית של העבודה ועבודות מרכזיות שנכתבו בתחום. הפרק הראשון והפרק השני יציגו את יחסי דת ומדינה על ההשלמות והמתחים המאפיינים אותם. הפרק השלישי יתאר את המפה התרבותית של החברה הישראלית, אשר היחסים בין מרכיביה מעצבים את אפשרויות יישוב המחלוקות. הפרק הרביעי יחשוף את הכוחות המניעים המשפיעים על דרך ההתמודדות עם המתחים. הפרק החמישי יציג את התסריטים, והסיכום יתבונן במשמעות התסריטים ובהשלכותיהם.

פרק ראשון: יחסי דת ומדינה – יחסי השלמה

כללי

המתח בין דת למדינה אינו מיוחד לישראל. במדינות שונות במערב ובמזרח ניתן לראות כי בד בבד עם תהליכי הדמוקרטיזציה, שבמרכזם חופש הבחירה של הפרט, נרשמת עלייה בכוחם של זרמים דתיים, החותרים לעצב את החיים הציבוריים על פי עקרונות הדת. בתהליך זה הופכת הדת מעניין פרטי שבין אדם לבין עצמו לנושא ציבורי ופוליטי.¹⁴ תהליכים אלה בולטים במדינות קתוליות באירופה המערבית ובמדינות שונות במזרח התיכון, שבהן קמו מפלגות אסלאמיות השואפות לעצב את החיים הציבוריים והפוליטיים. האם תהליכים אלה מאיימים על הדמוקרטיה? התשובה היא לא בהכרח. בניגוד לסברה הרואה בהפרדה מלאה בין דת למדינה תנאי חיוני לקיומה של דמוקרטיה, המציאות מעידה על זיקות אפשריות שונות בין השתיים שאינן סותרות את עקרונות הדמוקרטיה.¹⁵ הדבר ניכר במדינות קתוליות במערב אירופה, למשל: איטליה או ספרד, שבהן ניתנה לכנסייה השפעה בתחום החינוך והתרבות מבלי שהדבר יערער את יסודות הדמוקרטיה.

יחסי השלמה

במדינת ישראל מתגלים יחסי ההשלמה בין דת למדינה במישור הלאומי, במישור הפוליטי במישור החברתי ובמישור התרבותי.

במישור הלאומי ניכרים יחסי השלמה אלה בשיבת הציונות אל העבר הלאומי ואל הסמלים המרכזיים של העם היהודי. תהליך זה לווה במתחים ובהשלמות בין מולדת היסטורית מחד לבין ארץ קודש שניתנה בהבטחה דתית, בין עברית מדוברת לבין לשון קודש, בין התני"ך, החגים והטקסים כמקורות תרבות לאומית לבין ההיבטים הדתיים שלהם.¹⁶ הקשר בין הציונות לדת נשמר לא רק בשיבה לארץ, אלא גם בהקפדה על אופן ההצטרפות לעם היהודי. גם לאחר הקמת המדינה כרוכה ההצטרפות לעם היהודי באקט דתי של גיור. הוויכוח הוא על סוג הרבנים הרשאים לגייר, אך לא על העיקרון של

¹⁴ ראה Barbalet, Possamai and Turner, 2011.

¹⁵ Driessen, 2010.

¹⁶ רביצקי, 2005, עמ' 32.

גיור דתי. הגשר בין יהדות לאזרחות הוא חד-סיטרי: כל יהודי שעלה לארץ יכול לקבל אזרחות בישראל, אולם הדרך מאזרחות ליהדות תלויה בגיור. בדרך זו הונצח הקשר בין השתייכות דתית והשתייכות לאומית. בד בבד התרופפו הקשרים בין הלאומיות לדת **בתחום התרבותי**. בקרב יהודים חילוניים נחלשה הזיקה למקורות היהודיים, והדבר בולט במיוחד בתחום החינוך. בתי הספר החילוניים מדגישים את המקצועות הנדרשים להצלחה כלכלית בחברה מודרנית והיבטים הומניסטיים אוניברסליים. ערכי החינוך החרדי מנוגדים. מי ששמר על הקשר בין דת לזיכרון היסטורי היו חוגים לאומיים חילוניים ודתיים. הקשר נסוב בעיקר על קדושת הארץ ועל חובת ההתיישבות בכל חלקיה. חיבור זה פגע בחשיבותם של שיקולים מוסריים והפריד אותם מן הדת ומהתפיסה הלאומית.¹⁷

במישור הפוליטי מתגלים יחסי ההשלמה בין דת ומדינה בישראל בהימנעות הרוב משימוש בכוחו בהכרעה בשאלות שנויות במחלוקת. במקום זה פותח דגם של דמוקרטיה הסדרית החותר להסדרים עם המיעוט הדתי ובכלל זה חרדים ודתיים לאומיים, תוך כיבוד דרישותיהם בנושאים מהותיים ובכלל זה שמירת שבת, אישות, דמות הפרהסיה, כשרות במרחב הממלכתי וחינוך.¹⁸ מבחינה היסטורית מבטא המצב בישראל את הנטייה לקיים את הדמוקרטיה תוך יצירת הסדרים פרגמטיים בין דת ומדינה, וליתר דיוק בין מפלגות בעלות ערכים ואינטרסים שונים. הדבר חיוני במיוחד בחברה שסועה כמו החברה הישראלית.¹⁹ בחברות כאלה כפי שהראה לייפרט, שלטון הרוב ושמירת זכויות המיעוט מוליכים להסדרים שונים המתבטאים בארבעה עקרונות ראשיים: קיום מידה של אוטונומיה בידי המיעוט לשם שמירת אורחות חייו, ייצוג פרופורציונלי במוסדות שונים שיש להם נגיעה לחיי המיעוט, שמירת הסטאטוס קוו וזכות וטו על החלטות הנתפסות כמערערות על הסטאטוס קוו.²⁰

במישור החברתי מתגלים יחסי ההשלמה במחויבות של רוב האוכלוסייה היהודית החילונית בישראל לסמלים ולטקסים דתיים ובאמונה של רוב הציבור החילוני באלוהים. רוב הציבור בארץ, ובכלל זה הציבור החילוני, משלב באורח חייו יסודות דתיים. הדבר בא לידי ביטוי בדרך שבה קבוצות האוכלוסייה השונות בישראל מגדירות את עצמן. מתברר כי הדיכוטומיה: חילונים מול דתיים, מתעלמת מההיברידיות המאפיינת את יחסי שתי הקבוצות ואת המכנים המשותפים הצומחים סביב השתייכות אתנית, לאומית ותרבותית. דוח אבי חי מגלה כי רוב האוכלוסייה היהודית החילונית בישראל חש מחויב

¹⁷ שיפמן, 2012.

¹⁸ דון-יחיא, 1996.

¹⁹ דון-יחיא וליבמן, 1984.

²⁰ Lijphart, 1977.

לסמלים, לטקסים ולאירועי מעבר בחיים הקשורים בדת, למשל: ברית מילה, בר מצווה, נישואין דתיים, "שבעה", ליל סדר וכשרות ברשות הרבים.²¹ על פי הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 2009, כארבע חמישיות מכלל החילונים (82 אחוז) משתתפים תמיד בסדר פסח, שני שלישי (67 אחוז) מדליקים תמיד נרות חנוכה, כשליש (29 אחוז) מדליקים תמיד נרות שבת, כרבע (26 אחוז) צמים תמיד ביום כיפור, וכחמישית (22 אחוז) מקפידים מאד לאכול בפסח אוכל כשר.²²

יחסי השלמה במישור החברתי מתגלים גם בהשתלבות גוברת של חרדים במערכות פוליטיות, התנדבותיות, תעסוקתיות ואף בצבא. ביטוי נוסף של יחסי השלמה אלה הוא התפקיד המרכזי שנטלה על עצמה היהדות הדתית-לאומית בעיצוב דמות הארץ, בשירות בצבא ובעיצוב סדר יום אזרחי.

במישור התרבותי ההפרדה בין המחנות השונים לא היתה אף פעם חדה וברורה. גם מי שביקשו להינתק מהאמונה בגאולה ולברוא דבר חדש, שבו והתפרקו על זיכרון העבר, התנ"ך, ציון והשורשים ההיסטוריים. גם גישתם של הציונים הסוציאליסטיים, בעקבות דב בר בורוכוב, ו"הכורח ההיסטורי" של שיבה לציון דווקא, או בלשונו "הסטיכיה ההיסטורית", היו בה שורשים עמוקים, נסתרים ובלתי רציונאליים.²³ אם אכן השתחררו החילונים מהדת והאמונה והעמידו במקומן את ריבונות הפרט ואת אחריותו לגורלו, מהו הכוח הטרנסצנדנטי שדחף ליצירת קולקטיב לאומי דווקא בציון, ולא באוגנדה או בבירוביגין? האם ההתנערות מאלוהים ומהמסורת אכן הייתה מלאה? ואם אמנם כך, האם לא הייתה כאן החלפה של דת אחת בדת אחרת, ציונית חילונית, שבמרכזה אמונה של שיבה לציון מתוך זיקה תרבותית-היסטורית?

בקרב הציבור הישראלי כיום ישנם גם מי שמבקשים להפנות עורף לעבר: הפוסט ציונים והאנטי-ציונים. "ישראלים חדשים" אלה קוראים להתעלמות מההיסטוריה היהודית המשותפת, מהטקסטים המכוננים, שחיברו בין בני העם היהודי בעבר, ומעלים על נס את היווצרותו של עם ישראלי חדש במדינת ישראל. תפיסה זו קוראת לאזרח את הלאומיות. היא ניזונה ממציאותו של מיעוט ערבי גדול בישראל, מנוכחותם של מהגרים לא יהודים לישראל מתוקף חוק השבות ומאידיאולוגיות פוסט-ציוניות. התארגנות של **צעירים ציונים דתיים לא-יהודים** ממחישה את הבעיה.²⁴ האם יש במגמה זו כדי להעיד על אזרוח הלאומיות היהודית ומעבר ממדינה יהודית למדינה ישראלית בעתיד?

²¹ דוח אבי חי, 2011.

²² הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010.

²³ לדעת גדעון כ"ץ הדבר מעיד על הלוך רוח אי-רציונליסטי בפרדיגמה הציונית שאותו מעדיפים החילונים להדחיק ולהשכיח. התמודדות ישירה עם הלוך רוח נסתר זה יכולה לדעתי ליצור זיקה לדת היהודית או להקים כנגדה דת חילונית אחרת המבוססת על ערכים לאומיים, היסטוריים ותרבותיים. במקרה זה תחליף דת אחת, שבה יצדדו החילונים, את הדת האחרת. ראה כ"ץ, 2011, עמ' 51-60.

²⁴ קמפ, 2001.

השלמה דו-כיוונית

השלמה ואימוץ דפוסים היברידיים של מסורת וחילוניות, עבר והווה, דת ודמוקרטיה אינם רק נחלתם של חברי המחנה החילוני. גם בקרב הקבוצות הדתיות נרשמו תהליכים מרתקים של השתלבות בחברה הישראלית במישור הפוליטי, התרבותי והכלכלי. האוכלוסייה הדתית-לאומית הייתה אמנם שותפה למפעל הציוני מתחילת הדרך, אולם במשך תקופה ארוכה, עד שנות השבעים, מילאה תפקיד שולי במערכת הפוליטית. החל בשנות השבעים היא נטלה על עצמה תפקיד מוביל קודם כל בתהליך ההתנחלות. בהמשך הפכה היהדות הדתית-לאומית לגורם רב השפעה בצבא. אף על פי שציבור זה מונה רק כעשירית מכלל האוכלוסייה בישראל, משקלו בקרב הקצונה מגיע כיום לכארבעים אחוז.²⁵ זאת ועוד, דתיים לאומיים עומדים בראש מכוני מחקר בעלי גוון לאומי המעורבים עמוקות בעיצוב תכניות לימודים, חקיקה והתוויית מדיניות. בולטים בין מכונים אלה מרכז שלם, המרכז הירושלמי למדיניות ציבורית והמכון לאסטרטגיה ציונית.

גם בקרב האוכלוסייה החרדית ניכרים תהליכי השתלבות מואצים במערכת השלטון ובמערכת החברתית הישראלית. עם אלו ניתן למנות תפקידים בכירים בכנסת ובממשלה, רכישת השכלה מודרנית ויציאה לעבודה של נשים חרדיות ומקצת מן הגברים, עלייה הדרגתית במספר המשרתים בצבא והקצנה אידיאולוגית בעלת גוון ימני-ניצי הקשורה במאבק הגיאופוליטי ובלאומיות. יש הסבורים כי הדבר מעיד על התרחבות הציונות אל תוך המגזר החרדי.²⁶ מספר סיבות חברו ליצירת תהליכים אלה. אחת מהן קשורה בחדירה של השיח הישראלי הכללי אל החברה החרדית דרך אמצעי התקשורת. בשיח זה נוטים החרדים לימין, מכיוון שהימין משתמש בדימויים ובביטויים שאובים מעולם המסורת והתרבות היהודית. הסיבה השנייה היא השתנות האיקונוגרפיה הלאומית ומעבר מסמלים של התיישבות חלוצית חילונית לפני 67' לאתרים דתיים לאחר 67', כמו: ירושלים, חברון, קבר רחל – אתרים המעוגנים בתודעה ובדת היהודית. סיבה שלישית היא הירידה בסמכותם של גדולי הדור בעלי ההשקפה המתונה, שהזהירו מפני דחיקת הקץ והתגררות בגויים. ולבסוף – הבנייה של יישובים לחרדים מעבר לקו הירוק. מגורים אלה הולכו לאימוץ עמדות ניציות הדומות לאלה של המתנחלים הדתיים-לאומיים.

²⁵ רגב, 2011.

²⁶ Yadgar, 2011, p.30.

סיכום

נראה כי בדרך זו או אחרת שב הציבור היהודי למשנתו מרחיקת הראות של משה הס, שראתה בעם היהודי אומה הממזגת בתוכה דת, מסורת, אמונה, מוסר וריבונות.²⁷ ראייתו צופת העתיד של הס, שמיזגה בין הציונות המדינית והרוחנית, בין דת ומדינה הפכה להיות אחד המאפיינים המרכזיים של הציונות בהווה. תפיסה זו ממזגת בין עבר לעתיד, בין המשכיות לשינוי, בין דת לתהליך מדיני. גם בקרב הנציגים המובהקים של הציונות המדינית ומגשימיה חלחלה במשך השנים ההכרה בחשיבותה של הדת בהתחדשות המדינית.

הכרה זו התחדדה לנוכח הצורך הקיומי רב השנים של קיום ייחוד המבדיל את ישראל מהעמים. מה טעם להישאר במדינה הנתונה תחת מכבש איומים מבית ומחוץ, אם אין כל ייחוד יהודי לחיים בה? הדתיים מזהים את הייחוד במעשה הבחירה, בברית בין הבתרים. הדתיים-לאומיים רואים במעשה ההתיישבות את ראשיתו של מהלך הגאולה. בן גוריון חיפש ייחוד הקשור בתעודתו של עם ישראל כנושא שליחות אוניברסלית שמקורה בנביאי ישראל. כיהודי-חילוני גמור זיהה את הייחוד בחידוש בשורת הנביאים למין האנושי.

שאלת הייחוד היהודי במעשה ההתיישבות בישראל התחדדה בעקבות ההתייחסות מצד משפחת העמים. עד מהרה התברר כי החשיבה המדינית, שסברה כי ניתן להפוך את העם היהודי לאומה ככל האומות, עלולה להתברר כמשאלת שווא. גם בעת כתיבת החיבור, 66 שנה לאחר הקמת המדינה, מסרב העולם להתייחס למדינת ישראל כאל שאר מדינות העולם. הכיסוי הנרחב בעיתונות העולמית, הביקורת על ישראל שאין דומה לה בהשוואה למדינות לאום אחרות, מעלים על הדעת את הסברה כי היהודי, גם כאשר הוא במדינתו, הוא "האחר" שבאמצעותו בוחן הנוצרי את זהותו. במילים אחרות, היחסים בין דת ומדינה אינם רק עניין פנימי בתוך ישראל, אלא גם בעלי משמעות גלובלית הממשיכה מסורות עתיקות של יחסים מורכבים בין דתות ותרבויות.²⁸

על אף הפיצול והפלגנות בעם היהודי, שאין בהם כל חדש, ממשיכה הדת לפעול כגורם מאחד בקרב חלק גדול מהציבור. האיחוד מתקיים סביב מספר קווים המשותפים לזרמים השונים ביהדות: אמונה באלוהים ודבקות בצורות פולחן דומות, דבקות ברעיון של עם בחירה – על אף שמהות הבחירה שנויה במחלוקת, הגנה על המשך קיומו של העם היהודי, תחושה עזה של שוני מעמים אחרים, מועקה משותפת של נרדפות, ולבסוף, הקשר העמוק להיסטוריה ולגורלו של העם היהודי. כל אלה התקיימו לפי הקמת המדינה, והקמת המדינה נתנה להם משמעות נוספת: הגנה על מדינת ישראל.

²⁷ הס, תרנ"ט.

²⁸ לדעת אבי בקר במוקד יחסים מורכבים אלה עומדת המחלוקת בדבר העם הנבחר. ראה בקר, 2013.

פרק שני: יחסי דת ומדינה – המחלוקות המרכזיות

בין דת לדמוקרטיה ייתכנו השלמות רבות, המתגלים בכוחות מלכדים רבי עוצמה, שמקורם בדת, במורשת ההיסטורית, ביחס אומות העולם ובמצב הגיאופוליטי. יחד עם זאת אין להתעלם מהמתחים המובנים בין שתי מערכות אלה, המתנגשות זו עם זו בנושאים מרכזיים.

רוב הציבור (58 אחוזים) מעריך את היחסים בין דתיים לחילוניים כ"לא טובים", ושיעור דומה (57 אחוזים) סבור כי במדינת ישראל יש להפריד בין דת למדינה.²⁹ במלים אחרות, על אף המכנים המשותפים קיים מתח עמוק וממושך בין חילוניים לדתיים ובין דת למדינה בישראל.³⁰ מתח זה שב ומתגלה מדי פעם בתחומים מרכזיים: מקום הדת בחיים הציבוריים והפרטיים (ובכלל זה דמות הפרהסיה), המונופול של הזרם האורתודוקסי תוך הדרה וקיפוח של זרמים אחרים ביהדות, היחס לנשים, מעמדם של הערבים במדינה, פטור מגיוס והטבות למי שאינם משרתים ואינם עובדים, התנחלות בניגוד לחוק על ידי קבוצות דתיות-לאומיות והפרת שלטון החוק על ידי קבוצות דתיות רדיקליות – כל אלה הם ביטויים לעימות בין תפיסות ועקרונות סותרים.

במוקד מערכת היחסים בין דת ומדינה עומדות ארבע מחלוקות עיקריות:

1. מאבק על מקומה של הדת בחיים הציבוריים. במאבק זה מתנגש עיקרון חופש הבחירה עם מצוות הדת והוראות הרבנים.
2. מאבקים בנושא השוויון בין זרמים ביהדות, בין המינים, בין יהודים ללא יהודים ושוויון בנשיאה בנטל.
3. מאבקים בין שלטון החוק לבין מצוות יישוב הארץ.
4. מאבקים על דמות המרחב הציבורי ובכלל זה אפשרות ההבעה החופשית בלבוש, בפרסום, בבילוי ובשימוש במתקנים ציבוריים.

²⁹ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010.

³⁰ מעניין לציין בהקשר זה כי לדעת הציבור היהודי בישראל, המתח בין חילונים לדתיים הוא שני בעוצמתו למתח בין יהודים לערבים בישראל. 70.6 אחוז מהיהודים הגדירו את המתח בין יהודים לערבים כחזק, לעומת 59.7 אחוז שהגדירו באופן זה את המתח בין חילונים לדתיים. שני מתחים אלה הם המתחים העיקריים בחברה הישראלית על פי דעת הציבור היהודי. אחריהם באים מבחינת העוצמה המתח בין עשירים לעניים (55.7 אחוז הגדירו מתח זה כחזק), בין ימין לבין שמאל (51.8 אחוז) ולבסוף בין מזרחים לאשכנזים (23.3 אחוז), ראה הרמן ואחרים, 2012, עמ' 105.

תשומת הלב מופנית לרוב למתחים ולמאבקים הנגלים על פני השטח בחיי היומיום, אולם מתחת לפני השטח מסתתרות מחלוקות עמוקות על דמותה של מדינת ישראל, על מקורות הסמכות שלה ועל צביונה החברתי והכלכלי של מדינת ישראל בעתיד. על מנת להבהיר את הקשר בין המאבקים הנגלים לבין המחלוקות העמוקות אציג בסעיף האחרון בפרק זה, העוסק בדמות המרחב הציבורי, את המעבר ממאבק על פני השטח למחלוקת עמוקה הנוגעת למערכת הערכים והאמונות.

מקומה של הדת בחיים הציבוריים

מתח זה קשור בזהות המדינה ובמקומה של הדת בחיים הציבוריים. במוקד המתח עומדים החוקים וההסכמות הפוליטיות בדבר הקשר בין צביונה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית לבין אופייה כמדינה יהודית. מצד אחד עומדת תפיסה המדגישה את חשיבות הדמוקרטיה, חופש הבחירה, עיקרון השוויון, והפלורליזם, ולעומתה – תפיסה המדגישה את חשיבות שמירת אחדות העם במדינת ישראל תוך שמירה על הקשר לדת היהודית. בין החוקים המשקפים את הקשר לדת היהודית ניתן למנות את אלה: חוקי אישות (נישואים, גירושים, קבורה וכדומה), גיור כהלכה, הכרזת יום השבת כיום המנוחה הרשמי של המדינה, איסור מכירת חמץ בפסח ועוד. חוק נישואין וגירושין הוא החוק היחיד שבו העניק חוק המדינה תוקף לדיני התורה. חוק השבת הוא חוק עזר עירוני ומקיף רק תחומים צרים בתחום הפרהסיה.

במוקד המתח בין דת לדמוקרטיה עומדת שאלת הנישואין. יש המאמינים בזכותו הבסיסית של כל אדם להינשא באופן חופשי, ללא כפייה דתית, כפי שנאמר במגילת זכויות האדם של האו"ם משנת 1948. בצד זה ניצבים חילונים, רפורמים וקונסרבטיבים התובעים פלורליזם דתי ובחירה חופשית של הפרט בהקמת משפחה. מנגד, הממסד הרבני ורוב הדתיים והחרדים סבורים כי מטעמים של שמירת הזהות והאחדות של העם יש לשמר את המצב הקיים בכל הקשור למקומה של הדת בחיים הציבוריים, ובכלל זה נישואין, גירושין וגיור. מאבק זה מעוגן בשתי מערכות אמונה מנוגדות. בצד אחד אמונה הדוגלת בעקרונות הדמוקרטיה הליברלית, שבמרכזם הפרט וזכותו לבחירה חופשית. על פי תפיסה זו, בין הפרט לבין המדינה קיימת אמנה חברתית, המחייבת את המדינה להגן על זכות זו. מצד שני – אמונה הדוגלת בעקרון הברית בין העם היהודי לאלוהיו ובעקרון הערבות ההדדית. עקרונות אלה מחייבים דאגה לפרט לבל יסטה ויסתכן בנישואי תערובת המאיימים על המשך קיומו של העם היהודי.

זו תהום שקשה לגשר עליה. הדמוקרטיה מחייבת לחופש דת, אך גם לחופש מדת. העיקרון של חופש מדת מתערער כאשר הדת מבקשת לעצב את זהות העם באמצעות חקיקה המקנה מונופול לבתי דין רבניים בתחומי הנישואין, הגירושין והגיור. מי שמאמין כי המונופול הרבני האורתודוקסי הכרחי לאחדות העם מצוי בעימות עמוק עם עקרונות

הבחירה החופשית והפלורליזם הדתי. על פי תפיסה זו, עלול עיקרון הבחירה החופשית של הפרט להביא ליציאה מכלל ישראל. כנגד תפיסה זו עומדת התפיסה כי השתייכות לעם באה לידי ביטוי בחיים בארץ, בתרומה למדינה, לביטחון המדינה ולכלכלתה, בתרבות המשותפת, בשליטה בשפה, בבחירות לכנסת, בשירות במוסדות המדינה. בקצה תפיסה זו עומדת הגישה האומרת כי בישראל מתהווה עם ישראלי שבניו חשים זיקה לאומית עמוקה לארץ ולתושביה.

כנגד תפיסה זו יוצאת התפיסה הדתית בטענה כי הזיקה הלאומית-ישראלית במקום הדתית-יהודית תביא לפילוג בין העם היושב בארץ לבין העם היהודי בתפוצות. זהו ביסודו של דבר ויכוח על אופי הזהות הלאומית.³¹ מטעם זה יש התומכים בחקיקה שתכליתה שמירת אופייה היהודי של מדינת ישראל ושמירת עצם קיומה כמדינה יהודית, גם אם כתוצאה מכך נפגעות זכויות אלה ואחרות של האזרח. חוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג 1953 – החוק המטיל על כלל האוכלוסייה היהודית במדינה את מרותם של חוקי ההלכה בתחומי הנישואין והגירושין – הוא דוגמה לכך, לדעת שיפמן.³² על אף החקיקה הקיימת סבורים 62 אחוזים מכלל הציבור היהודי כי יש לאפשר נישואים אזרחיים בארץ.³³ יהודים רבים עוקפים כיום את החוק על ידי נישואין אזרחיים בחו"ל, והדבר מתבטא בקיבעון במספר הנישואין בבתי הדין הרבניים בישראל, בערך 25,000 נישואין בשנה, כלומר למעלה מ-20 אחוז נישואים שלא במסגרת הרבנות.³⁴

המתח בשאלת השוויון

מוקד מתח שני קשור בשאלת השוויון: שוויון בין המינים, שוויון בין יהודים למי שאינם יהודים ושוויון בנשיאה בנטל הביטחוני והכלכלי. בנושא זה מתנגשות שתי תפיסות: תפיסה המבוססת על עקרונות של כבוד ושוויון, ובכלל זה שוויון בנטל, ולעומתה – תפיסה המבחינה ומפלה בין מגדרים ובין קבוצות אוכלוסייה. זוהי התנגשות בין עיקרון שוויון אוניברסלי לבין כללי הלכה המפלים לרעה נשים, מי שאינם יהודים, וצעירים החייבים בחובת שירות צבאי או אזרחי. האי-שוויון בין המינים בולט בהתייחסות לנשים המופלות בתחומי חיים רבים, ובכלל זה מתן עדות, השתתפות במועצות דתיות, תפילה בכותל, זכותה של אישה על גופה וכן ביטויים אסתטיים תקשורתיים. הדרת

³¹ ישראלי, היתשסי"א, 356.

³² שיפמן, 2012.

³³ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010.

³⁴ סוגיה זו נוגעת בעקיפין גם לקבוצה גדולה בקרב אזרחי ישראל, שחבריה אינם מוגדרים כיהודים או כמוסלמים – עולים ממדינות חבר העמים שאינם יהודים. בקרב קבוצה זו נרשמה מחאה כנגד המצב הקיים ופעילות לשינוי המצב. בני קבוצה זו רואים עצמם כישראלים לכל דבר. הם חיים בארץ, משרתים בצה"ל, מדברים עברית, מזדהים עם מטרות המדינה אך מבחינת הזהות אינם יהודים.

נשים היא פגיעה חמורה ומהותית בעיקרון השוויון. לצד אפליית נשים ניכרת בקרב רבנים מסוימים גם גישה מפלה המבוססת על אי-שוויון בין יהודים ללא יהודים. גישה זו מתגלה בעמדה כלפי השכרת דירות לערבים ובחשש ממפגשים בין תלמידים יהודים ללא-יהודים.

אחת הזירות המרכזיות של המאבק על השוויון היא במערכת היחסים בין האוכלוסייה היהודית הכללית לאוכלוסייה החרדית. זו התנגשות בין שתי תפיסות מנוגדות. מול התפיסה של הגנה על ביטחון המדינה מוצגת על ידי הציבור החרדי תפיסה של הגנה על הרוח והמורשת על ידי מי שנתפסים כחיילים וכשומרים האמיתיים של העם היהודי – לומדי התורה חובשי ספסלי הישיבות. האי-שוויון והעדפת החרדים מתגלים בהטבות כלכליות ובפטור משירות צבאי לבחורי ישיבה בניגוד מוחלט לחובת הגיוס המוטלת על צעירים יהודים. ניתן היה להתעלם מהתופעה כל עוד הייתה מוגבלת לכמה מאות צעירים. כיום רק רק חלק קטן מבחורי הישיבה מתגייס מדי שנה, כ-17 אחוז ממחזור הגיוס המוערך בשנת 2012 ב-7,300 חיילי גיוס³⁵ לעומת שיעור של 88 אחוז מקרב הציבור הלא-חרדי. במלים אחרות, יותר מ-80 אחוז מהצעירים החרדים בגיל גיוס אינם מתגייסים.³⁶ מספרם של הגברים החרדים בגיל הכשירות לשירות צבאי, שמועד שירותם נדחה משנה לשנה לפי סעיף "תורתו אומנותו", הוא 62,500 (חלק מדחויי השירות הללו מתגייסים בשלב מאוחר יותר).³⁷ בשנת 2010 היה מספר חיילי הסדיר מקרב החרדים כ-2,500 בלבד.

מציאות זו ממחישה את הקונפליקט בין ערכים של חברות שונות: ערך השוויון המעוגן בתפיסה עמוקה של דמוקרטיה וערך לימוד התורה ושמירה על צביון העם היהודי. הפטור מגיוס יוצר תחושה קשה של איפה ואיפה בין מי שמשרתים את המדינה לבין מי שספונים באהלה של תורה ונהנים מהגנתם של המשרתים.³⁸ חוק השוויון בנטל שאושר בקריאה שלישית בכנסת במרץ 2014 פוגע בעיקרון השוויון. החוק קובע כי גיוס החרדים יחל לאחר תקופת הסתגלות שתימשך עד שנת 2017. לאחר מכן תחול חובת גיוס כללית על תלמידי הישיבות, למעט 1,800 תלמידים "מתמידים" ו-300 תלמידי ישיבות ציוניות גבוהות, שיהיו זכאים להמשיך ולדחות את

³⁵ הנתונים מבוססים על נתוני משרד החינוך על מספר התלמידים החרדים במוסדות החינוך בכיתה המקבילה לכיתה י"ב בשנה"ל תשע"ב כפי שנאספו על ידי מרכז המחקר והמידע של הכנסת, ראה אלמסי, 2012 עמ' 6.

³⁶ אלמסי, 2012

³⁷ שם, עמ' 5.

³⁸ חוק טל ניסה להסדיר את הדברים. החוק עבר בכנסת ביולי 2002 וקיבע את המשך מתן פטור מגיוס לצה"ל לתלמידי ישיבה. החוק קבע כי בגיל 22 יוכל תלמיד ישיבה לבחור אם להמשיך ללמוד או לעבור למסגרת של שירות מקוצר בצה"ל ומשם לצאת לשוק העבודה. חמש שנים לאחר מכן הוארך תוקף החוק בחמש שנים נוספות. בעקבות כך הוגשו לבג"ץ סדרת עתירות, ולפיהן החוק פוגע באופן בלתי מידתי בעקרון השוויון, מאחר שהוא מקנה פטור משירות למניין הולך וגדל של אברכים. ב-21 בפברואר נפל הפור, ורוב של שופטי בג"ץ, בהובלת הנשיאה דאז דורית ביניש, קיבלו את העתירות וביטלו את החוק.

שירותם עד הגיעם לגיל 26, ואז יהיה שר הביטחון רשאי לפטור אותם מחובת שירות. החוק גם קובע כי גם בתקופה השנייה, משנת 2017 ואילך, שבה חלה על החרדים חובת גיוס כללית יהיה רשאי שר הביטחון לדחות את שירותם של כלל תלמידי הישיבות משנה לשנה עד גיל 21. ואולם לאלה האמורים להתגייס תינתן אפשרות לשרת שירות אזרחי אם יסכימו לכך. שלוש הקלות אלה הן פגיעה בעיקרון השוויון. צעירים חילוניים מתגייסים בגיל 18, אין בקרבם קבוצה המקבלת פטור ואין הם יכולים לבחור בשירות אזרחי.³⁹ גם במתכונת זו המערערת על עקרונות השוויון נתקל החוק בהתנגדות מצד חלק מהרבנים.

אי השוויון בנטל מתעצם לנוכח המציאות הכלכלית: חלק גדול מהגברים החרדים אינו עובד, מקבל קצבאות מן המדינה ומשלם מעט מאוד מסים. מנגד עומד ציבור גדול שעובד ומפרנס במסיו את החרדים הבלתי-מועסקים. הבעיה מחמירה ומועברת גם לדורות הבאים בשל סוגיית החינוך. על הפרק עומדת יכולתה של המדינה לחייב את מוסדות הלימוד החרדיים לאמץ את תכנית הליב"ה (לימודי יסוד בחינוך הממלכתי) שבה נלמדים מקצועות החיוניים לקיומו של משק מתקדם. ללא כישורים בתחומים אלה, ובמיוחד במתמטיקה, באנגלית ובעברית, יתקשו בוגרי מערכת החינוך החרדי ברכישת מקצוע ותעסוקה ראויה, והם נידונים לחיי עוני גם אם יחליטו להשתלב בשוק העבודה. קצב הגידול של האוכלוסייה החרדית ושיעור ההשתתפות הנמוך שלה בכוח העבודה מעיבים על ההתפתחות הכלכלית של ישראל, ויש הצופים התמוטטות כלכלית אם יימשכו המגמות הקיימות של גידול האוכלוסייה החרדית. זאת ועוד, ציבור החש כי הוא מקופח ומנוצל על ידי קבוצה אחרת עשוי לאבד את המוטיבציה לתרום, והדבר עלול לגרום לאבדן תחושת השותפות והסולידריות.

גבולות הארץ

נושא שלישי שסביבו נבנה מתח בין דת למדינה הוא חזון גבולות הארץ, ובמרכזו **ההתנגשות בין שלטון החוק מזה לבין מצוות יישוב הארץ מזה**. אל מול הצו האמוני והמחויבות הלאומית שמדגישים את חשיבות ההתנחלות בעומק יהודה ושומרון עומדת תפיסה המאמינה בשלטון החוק, בזכויות הפלסטינים ובחשיבותה של לגיטימציה בינלאומית לישראל.

ההתיישבות בעומק יהודה ושומרון (בשונה מאזור הבקעה או סמוך לקו הירוק) עמדה מראשיתה בסימן של התנגשות עם שלטון החוק, החל מהעלייה לסבסטיה וכלה במאחזים הבלתי-חוקיים שרובם ככולם הוקמו על ידי בני הציונות הדתית בעומק יהודה ושומרון. בשנים האחרונות התרבו המאחזים הבלתי חוקיים ונרשמה עלייה גדולה בתופעה של קריאת תיגר מצד קבוצות דתיות-לאומיות קיצוניות על שלטון

³⁹ הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19 והוראת שעה [שילוב תלמידי ישיבות]), התשע"ג-2013.

החוק: פעולות "תג מחיר", עקירת עצי זית של פלסטינים, שריפת מסגדים, פגיעה בחיילי צה"ל ובבסיסים צבאיים. פעולות אלה פוגעות לא רק בשלטון החוק, אלא גם בדמותה של ישראל בדעת הקהל העולמית ובקרב הציבור היהודי מחוץ לישראל. אידיאולוגיות רדיקליות, פעילות קבוצות קיצוניות ופסיקות של רבנים קיצוניים מערערים את אושיות המשטר הדמוקרטי ובראש ובראשונה את שלטון החוק. אוזלת היד של מערכת הבטחון מול מפירי החוק והרפיסות בהתנהלות המשפטית מול רבנים קיצוניים מדאיגה ומעלה תהיות לגבי חוסנו של שלטון החוק בישראל ויכולתו לשרוד מתקפה נוספת. ביסוד מחלוקת זו ניצבת סתירה בין ערכים ואמונות של שני צדדים: מחנה אחד מאמין כי הדרך הראויה להגיע לשלום היא על ידי החזרת שטחים ובכלל זה חלק משטחי יהודה ושומרון. מחנה אחר מאמין כי אין להחזיר שטחים גם תמורת שלום כי זו הארץ המובטחת. המחנה האחד רואה ביציאה מיהודה ושומרון תנאי בסיסי לקיומה של מדינה יהודית ודמוקרטית הזוכה ללגיטימציה מצד אומות העולם. המחנה האחר רואה בכך התכחשות למצוות התורה וסיכון קיומי.

המתח סביב דמות המרחב הציבורי

מוקד מתח רביעי הוא מקומה של הדת בעיצוב דמותו של המרחב הציבורי. במאבק זה מעורבות קבוצות חרדיות וחילוניות הפועלות למימוש זכויותיהן וערכיהן במרחב הציבורי. במשך שנים ארוכות הייתה ירושלים מוקד למאבקים אלה. כיום הם מתפשטים גם למקומות אחרים. המאבקים המרכזיים היו סביב אתרים ארכיאולוגיים שבהם נחשפו מערות קבורה, והחפירה בהם נתפסה כחילול כבוד המת. מאבקים נוספים התנהלו על צביונו של המרחב הציבורי ביום השבת. הם התמקדו בכבישים ובעורקי תחבורה ראשיים ובאתרי בילוי ובידור הפועלים בשבת. המאבק על המרחב הציבורי התרחב גם לעבר התחום האסטטי והמגדרי. על רקע זה הושחתו שלטי חוצות שנתפסו בעיני הציבור החרדי כ"תועבה", ונמחקו דמויות של נשים משלטי חוצות במרחב הציבורי. בד בבד, נרשמו אירועים של תקיפת נשים סמוך לשכונות חרדיות בשל מה שנתפס כלבוש "בלתי-צנוע". באזורים חרדיים מסוימים מתקיימת הפרדה בין נשים לגברים באוטובוסים. בשכונות חרדיות אחדות אף נקבעו מדרכות נפרדות לנשים ולגברים. כללי התנהגות אלה, ובמיוחד הנסיון לעצב את צביונו של המרחב הציבורי בשבת על פי התפיסה החרדית, נדחים על ידי רוב הציבור. אף ששני שלישים מכלל הציבור היהודי סבורים כי יש לשמור את צביונה של השבת, המשמעות של צביון זה שנויה במחלוקת. רוב הציבור היהודי תומך בפתיחת מקומות בילוי (64 אחוזים), בפתיחת מרכזי קניות מחוץ לערים (60 אחוזים), ובהפעלת תחבורה ציבורית בשבת (53 אחוזים).⁴⁰

⁴⁰ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2010.

המאבקים על דמות המרחב הציבורי מתנהלים בשלושה מישורים הקשורים זה בזה: במישור הגלוי מתנהל מאבק על אופן תפקוד המרחב ובכלל זה מערכת ההתנהגות והיחסים בין המינים. במרכז המאבק הגלוי עומדים נושאים, כמו: אופן התנועה, הביטוי והבילוי, אופן הלבוש, התקשורת בין אנשים והיחסים בין המינים. אורח החיים החילוני מתבטא בשימוש במכונית בשבת, בהרגלי קניות ובדפוסי בילוי חדשים בשבת ובמועד. הוא מתבטא גם בלבוש מובחן ושונה מזה של החרדים, ביחסים שונים בין המינים, ובמערכות תקשורת שונות. דפוסים והתנהגויות אלה מובילים להתנגשות עם החרדים. במישור השני, הסמוי מהעין, מתנהל מאבק בין ערכים וקודים המבטאים אינטרסים ושאיפות מנוגדות. זהו מאבק בין מערכות ערכים סותרות באשר למה שאמיתית, צודק ואסתטי. במישור השלישי מתקיים מאבק בין אמונות סותרות: בין חירות הפרט הנובעת מקול אנושי פנימי לבין כפיפות הפרט לקודקס כללים על-אנושי. אמונות אלה עומדות בבסיס הסמלים והמאבק שעל פני השטח. לוח 1 מציג את המעבר מההתנהלות הגלויה על פני השטח לרמת הסמלים ולמערכת האמונות שביסודם.

מה שמצטייר כמתח מקומי, למשל, צניעות הלבוש או המרחק בין המינים במרחב מוגדר, נובע ממאבק סמוי בין אמונות ותפיסות מנוגדות. האם אנו מועדים למלחמת תרבות מתמדת? לא בהכרח. בין מערכת הערכים והאמונות שבעומק לבין צורות ההתנהגות הגלויות במרחב הציבורי מתווכים גורמים חברתיים מנחים. גורמים אלה אפופים במידה רבה של אי-ודאות, והם יכולים למתן או להקצין את השפעת מערכת האמונות על דפוסי ההתנהגות. המציאות משקפת את ההתנגשות הרעיונית העמוקה כמו מראה מעוותת.⁴¹

⁴¹ הפילוסופיה ומחשבת ישראל נוטות להתגדר בדרך כלל בתחום המחלוקות העמוקות ומתמקדות במפגש בין השיח הדתי לשיח הדמוקרטי. הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה בוחרות לעסוק בדרך כלל בפן הגלוי ובמערכת הערכים העומדת ביסודו. בדרך כלל קיים ניתוק בין הדיסציפלינות וחסר חיבור ביניהם המתמקד בתרגום של תפיסות להתנהגויות באמצעות הדיון בפרמטרים החברתיים, כלכליים ופוליטיים.

לוח 1: דמות המרחב הציבורי: תפקוד, ערכים ואמונות

המימד	חילונים	חרדים
תפקוד	<p>מרחב פתוח</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ סוציאליזציה רב-תרבותית ומודרנית ◆ ביטוי לתפיסות אסתטיות ◆ ביטוי ומוצא לארוטיקה ◆ ביטוי לפלורליזם תרבותי ◆ פתיחות חברתית: הצגה, התרסה, ביקורת ◆ טיפוח מגוון פונקציות ציבוריות תוך דגש על זמן פנוי ◆ התנהגות חופשית במרחב הציבורי ◆ שוויון בין המינים ◆ מימוש חירות הפרט כל עוד אינו פוגע באחרים 	<p>מרחב סגור</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ סוציאליזציה חד-תרבותית ומסורתית ◆ סגפנות אסתטית ◆ מניעת פיתויים ◆ מונוליתיות תרבותית ◆ הבדלות והסתגרות חברתית-תרבותית וקונפורמיות ◆ תיחום וסיוג פונקציות ציבוריות מאיימות: גן, בריכה, קולנוע ◆ פיקוח מתמיד על התנהגות הפרט במרחב ◆ אי-שוויון בין המינים ◆ הכפפת הפרט לציוויים הלכתיים
ערכים	<p>השכלה</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ ספקנות, ביקורתיות ופתיחות: מידע, ידע וויכוח ◆ ערכים בדגש על חירות ובחירה חופשית <p>אסתטיקה</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ הבלטת הייחודי, הראוותני והשונה, עיצוב הסביבה וייפוייה <p>ארוטיקה</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ מפגש בין המינים, הנאות ובילוי במרחב הציבורי, סובלנות גבוהה כלפי החריג והשונה 	<p>לימודי קודש</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ קונפורמיות וסגירות: לימוד תורה וצמצום לימודי חול ◆ ערכים בדגש על ציות, פיקוח והכוונה <p>סגפנות</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ הבלטת המשותף, החדגוני והקונפורמי, התעלמות מהסביבה <p>דיכוי היצר</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ מפגשים חד-מיניים, הימנעות מהנאות ובילוי במרחב הציבורי, הרחקה והטרדה של המפרים את הכללים
אמונות	<p>חירויות הפרט תוך כיבוד זכויות הזולת</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ אמונה בחירות הפרט, ומתן ביטוי לערכים ליברליים ומודרניים כל עוד אינם פוגעים בזולת 	<p>עליונות כללי ההלכה</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ חיים המוכתבים על ידי קודקס כללים וחוקי הלכה שמעבר ליחיד

סיכום

המאבקים המתוארים בפרק זה הם כולם ביטויים שונים של ההתנגשות בין דת לדמוקרטיה בישראל. תוצאות מאבקים אלה יעצבו במידה רבה את דמותה של המדינה. הן יקבעו מה תהיה **זהות** המדינה, מה יהיה **מקור הסמכות**, כיצד ייראו **מתווה הגבולות** ו**דמות ישראל בעולם**, מה תהיה **החיוניות הכלכלית והחברתית** של המדינה, ומה תהיה **דמות המרחב הציבורי**. תוצאות מאבקים אלה יקבעו גם את מסלול התפתחותה של מדינת ישראל: דשדוש בקיים, שקיעה או שגשוג וצמיחה. מן הראוי להתבונן בכל אחד ממרכיבים אלה בנפרד.

זהות – מהי מדינה יהודית ודמוקרטית? האם זו מדינה יהודית במובן ההלכתי, או מדינת העם היהודי המושתתת על זכות ההגדרה העצמית של הלאום היהודי? מה עושה אותנו לעם? האם זו **הלאומיות** ההיסטורית, התגשמותה במדינת הלאום ותקוותיה לעתיד, או **הדת** על כלליה ומצותיה? הלאומיות והדת פועלות כמערכות אמונות חובקות עולם בעלות כללים, סמלים וטקסים ייחודיים ונבדלים. בין השתיים יכולים להיווצר תהליכי השלמה, תחרות או מאבק.

איזון בין מדינה יהודית למדינת לאום דמוקרטית וחברה רב-תרבותית המשלבת בין דמוקרטיה לדת משקפים התפתחות אופטימית. אם הקונפליקט בין תפיסה יהודית לתפיסה דמוקרטית יעמיק, והזהות הדתית תתנגש בעוצמה רבה בזהות הלאומית-דמוקרטית יעמיק הקונפליקט התרבותי והחברתי, והחברה תעמוד בפני סכנה של פיצול והיפרדות – זו האפשרות הפסימית. התפתחות ביניים, המצויה בתחום האפור, עשויה להתרחש אם לא תתקבל החלטה ברורה בנושא, וחיפושי הדרך בין מדינה יהודית לדמוקרטית ימשכו. במקרה כזה צפויות להתפתח גלישות הדדיות בין זהויות, עמימות וחוסר בהירות והמשך תהליכים של מודרניזציה לצד סגירות ודעיכה כלכלית וחברתית.

מקור הסמכות – מהו מקור הסמכות? האם מקור הסמכות הוא מערכת החוק והמשפט האזרחית, או דיני ההלכה? מה יקרה במקרה של סתירה והתנגשות בין שתי המערכות, במיוחד בסוגיות כמו חינוך ושירות בצה"ל, התיישבות בארץ וקביעת הגבולות? למתח זה משמעות רבה בחברה שסועה כמו החברה הישראלית. מי יקבע את תכנית החינוך? למי יצייתו חיילים דתיים ביום פקודה? קבלת שלטון החוק גם אם בחריקת שיניים על ידי הכול תיחשב להתפתחות אופטימית. סרבנות לשלטון החוק היא האפשרות הפסימית. העלמת עין מהפרת החוק תוך המשך קיום יחסי איפה ואיפה תיחשב כתחום אפור.

מתווה הגבולות – האם מקור הסמכות בקביעת מתווה הגבול יהיה העם הריבון המיוצג על ידי נבחריו, או ההלכה והרבנים? התפתחות אופטימית תתרחש אם תגובש

הסכמה בנושא מקור הסמכות. התפתחות שלילית תתרחש אם לא יתהווה מקור סמכות ברור, ותימשך ההתנגשות הפוליטית והחברתית בסוגיות הנוגעות להתיישבות ולגבולות. התפתחות ביניים בתחום האפור תתרחש אם יימשך חוסר הבהירות ביחס למקור הסמכות בקביעת מתווה הגבול.

כלכלה – האם ישא הציבור החרדי בנטל הביטחוני והכלכלי, או ימשיך להיבדל ולתבוע הטבות וקצבאות בשל עוניו? התפתחות אופטימית עשויה להתרחש אם תימצא דרך לשלב בין לימודים לעבודה, כך שתתקיים חברה של לומדים בצד חברה של לומדים ועובדים. התפתחות פסימית עלולה להתחולל אם יימשך הגידול של האוכלוסייה החרדית ללא שינוי משמעותי בשיעור ההשתתפות בעבודה של גברים חרדים. התפתחות כזו מאיימת על עתידה הכלכלי של מדינת ישראל. זאת ועוד, הגידול הדמוגרפי של אוכלוסייה זו יחייב את האוכלוסייה היצרנית להפריש חלק ניכר מהכנסותיה לטובת אוכלוסייה שאינה יצרנית. לבד מהפגיעה הכלכלית הצפויה במשק עלול הדבר להגביר את האיבה כלפי החרדים. הציבור החילוני עלול להגיב בדרכים שונות: מחאה חברתית, התארגנות פוליטית להעברת משאבים לגורמים יצרניים ואף ירידה מהארץ. המשך המגמות הקיימות: יציאה הדרגתית לעבודה, השתלבות איטית בשוק העבודה ובחברה ודשדוש כלכלי הם בגדר התפתחות ביניים אפשרית המצויה בתחום האפור.

המרחב הציבורי – מה תהיה דמותו? האם יהיה זה מרחב פתוח, שנשמר בו השוויון בין המינים, או מרחב סגור שבו נדרש הפרט לציית לכללי ההלכה? האם הציבור יפתח סובלנות והבנה הדדית לערכים של האחר, או שהמרחב יהפוך לזירת מאבק בין תרבויות? התפתחות אופטימית תתרחש אם שני הצדדים יגלו סובלנות ופתיחות הדדית. החיים החברתיים יתנהלו על פי עקרונות של פלורליזם, חופש דת וחופש מדת. התפתחות פסימית תקרה אם ייעשה ניסיון להשליט את הדת על החיים הציבוריים ולעצב את דמות המרחב הציבורי לפי ערכי הדת. הדבר יוביל להתנגשות תרבותית ולמלחמת תרבות במרחב הציבורי. התפתחות ביניים בתחום האפור היא הסתגרות וניתוק מגע בין קבוצות התרבות, היעדר כבוד הדדי ועימותים בעת חציית גבולות תרבותיים-מרחביים.

כל המאבקים נובעים מהתנגשות של מערכות ערכים מנוגדות המוציאות זו את זו: דמוקרטיה לעומת דת, אוטונומיה לעומת הטרונומיה, מקור סמכות פנימי לעומת מקור סמכות חיצוני, זכויות לעומת עול קיום מצוות, ברית המבוססת על אמנה חברתית לעומת ברית המבוססת על הבטחה ובחירה אלוהית. בנקודה זו עולות שתי שאלות מרכזיות: (1) מי הן קבוצות התרבות המשפיעות והמעצבות את אופי היחסים בין דת ומדינה (בישראל? 2) מהם הכוחות המניעים המעצבים את התנהגותן של קבוצות אלה? הפרקים הבאים מתמודדים עם שאלות אלה.

פרק שלישי: המפה התרבותית

אופן יישוב המחלוקות בין דת ומדינה בישראל תלוי במפה התרבותית של ישראל ובאופי היחסים בין המחנות המרכיבים אותה. מפה תרבותית זו משקפת את העמדות השונות בנוגע ליחסים בין דת ומדינה שהתהוו במהלך היסטורי ממושך.

רקע – התהוות המחנות התרבותיים

הציונות המדינית ביקשה לחזור להיסטוריה כישות ריבונית על ידי הינתקות מהמורשת הדתית הפסיבית, המתבטאת בהמתנה לגאולה תיאולוגית, ועל ידי פעילות מדינית ליצירת אומה ככל האומות. פעילות מדינית זו הגיעה לשיאה בהחלטת החלוקה של האומות המאוחדות משנת 1947. הציונות המדינית, שנציגה הבולט היה תיאודור הרצל, ומגשימיה המרכזיים היו בני העליות הראשונות שהתיישבו בארץ, מימשה את חלומה עם הקמת מדינת ישראל. במימוש זה גילתה התנועה הציונית עמדה דו-ערכית כלפי הדת והמורשת. היא ניסתה להיפרד מההלכה הדתית, אך הדגישה את הזיכרון ההיסטורי של ציון וירושלים ואת המורשת התרבותית של העם היהודי.⁴² חלק גדול מהציבור החילוני והמסורתי בישראל מחזיק בעמדה דו-ערכית זו.

היוזמה הלאומית-מדינית של מנהיגות חילונית ציונית, שחלקה הפנה עורף לדת ולאמונה, זכתה לתגובות מעורבות מצד חוגים דתיים. הצלחת התנועה הציונית המדינית העמידה את המחנה הדתי בפני דילמה לא פשוטה: גאולה מדינית-חילונית בהווה או המשך הציפייה לגאולה תיאולוגית בקץ הימים. הדעות בקרב המחנה הדתי נחלקו לפי הזרמים השונים. המחנה הציוני הדתי בהנהגת הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה) ראה בתהליך ההתיישבות הציונית המונהג על ידי חילונים את ראשית תהליך הגאולה. גאולת הארץ בידי החילונים נתפסה כראשיתו של מהלך אלוהי שבהמשכו עתיד כל העם היהודי להתכנס בארצו ולכונן "ממלכת כהנים וגוי קדוש" שתהווה מודל מוסרי לכל העמים.⁴³ פעילותו של בנו, הרב צבי יהודה קוק, בישיבת מרכז הרב, עליית גוש אמונים, העלייה לסבסטיה וההתנחלות ביהודה ושומרון נתפסו כהשלמת המהלך הגאולי.

⁴² לדיון רחב בעמדה הדו-ערכית של הציונות לדת ולמסורת ראה בלפר, 2004, עמ' 26-30, וכך היא כותבת: "מצד אחד מעורטלת היתה גאולתו הארצית-האנושית של עם ישראל מעיקריה האמוניים-הדתיים של המסורת המשיחית; אבל מצד אחר שימשה ההתמקדות הגאוגרפית-ההיסטורית בארץ ישראל חבל טבור, שקשר את התחייה הציונית אל מסורת של ברית ומשיח." שם, עמ' 26.

⁴³ קוק, תרפ"א (1921).

המחנה החרדי, בניגוד למחנה הדתי-ציוני, לא ראה מעולם במעשה ההתיישבות הציוני את ראשית תהליך הגאולה. על פי מחנה זה, השיבה לארץ לא הייתה אמורה להתרחש בדרך של דחיקת הקץ וכתולדה של קבלה ואישור מצד משפחת העמים, אלא כתוצאה מהתפיסות בין העם ואלוהיו. העם, שגלה מארצו מפני חטאיו, עתיד להתפייס עם קונו ולשוב לארצו עם בוא הגאולה באחרית הימים.

המחנה החרדי האנטי-ציוני נותר נאמן לשבועות שבהן הושבע עם ישראל על ידי הקדוש ברוך הוא: שלא לעלות בחומה ולא למרוד בגויים. השבועה השלישית כוונה כנגד אומות העולם: שלא יתעמרו בבני ישראל יותר מדי.⁴⁴ על פי תפיסת מחנה זה "אין ישראל אומה אלא בתורותיה", ולא מתוקף ריכוז טריטוריאלי והקמתם של מוסדות פוליטיים המנהלים את הטריטוריה. לפיכך דוחים זרמים קיצוניים במחנה זה את המדינה גם כיום, ותופסים את החיים בה כהמשך הגלות. זרמים אחרים, מתונים יותר, מקבלים את המדינה בדיעבד מתוך רצון לעמוד על משמר ענייניה החיוניים של יהדות התורה, ומטעם זה אף השתלבו בה.⁴⁵

המפה התרבותית

צירלס ליבמן תיאר את המפה התרבותית של האוכלוסייה היהודית בישראל כמורכבת משלושה מחנות עיקריים: התרבות הדתית, הכוללת בתוכה שתי תרבויות משנה: הציונות הדתית והחרדית; תרבות היהדות חילונית' הרוחשת כבוד למורשת ולתרבות היהודית, ו'התרבות הצרכנית-מערבית-פוסט-מודרניסטית' האדישה ואף עוינת למסורת היהודית.⁴⁶

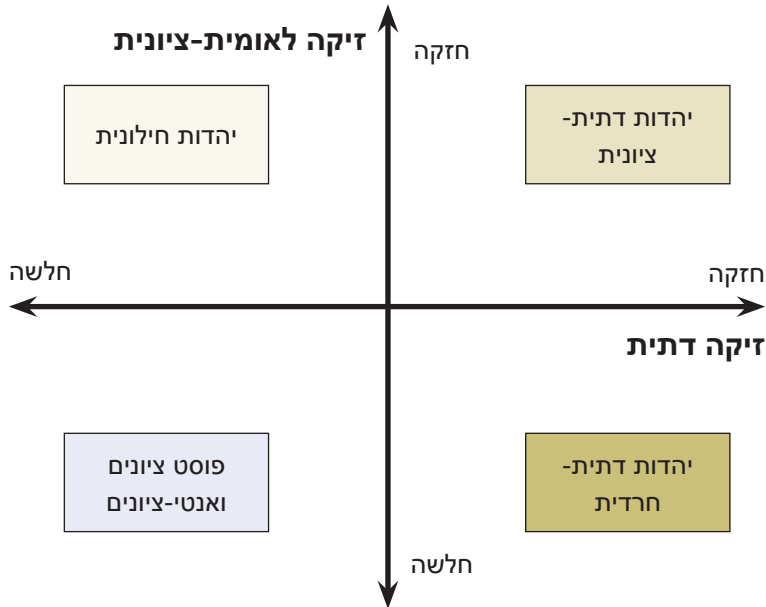
לדעתי, המפה התרבותית מורכבת יותר, והיא כוללת ארבע קבוצות ראשיות: יהדות חילונית בעלת גוון לאומי-ציוני, יהדות חילונית בעלת גוון פוסט-ציוני, יהדות דתית-לאומית-ציונית ויהדות חרדית (ראה איור 2).

⁴⁴ תלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף ק"י דף קי"א.

⁴⁵ וינמן צבי, 1995.

⁴⁶ ראה צירלס ליבמן, 2001. תרבות מוגדרת על ידי ליבמן באופן הבא: "התרבות... מוצאת את ביטויה במנהגים ובנורמות של חיי היום-יום. יצירותיה הסימבוליות, ובייחוד אלו הספרותיות והאומנותיות, הן רק הביטוי הדרמטי יותר שלה." שם, עמ' 2.

איור 2: המפה התרבותית

שתי תרבויות המשנה הדתיות – הציונות הדתית והתרבות החרדית – שמציג ליבמן, מייצגות שני מחנות תרבותיים נבדלים ואף יריבים. הם שונים שוני מהותי מבחינת העמדות, המסורות והתפיסות המנחות את היחס למדינה, לציונות ולתרבות המערבית.⁴⁷ מבחינה תרבותית המחנה החרדי הוא "תרבות של מובלעת" כפי שמתארים זאת סיוון, אלמונד ואפלב (2004). תרבות המובלעת מתאפיינת בהתגוננות מפני התרבות החיצונית המקיפה אותה באמצעות הקמת גדר מגוננת. גדר זו מגבילה את הקשרים שבין בני הקבוצה לבין התרבות הסובבת, ומאפשרת סוציאליזציה מרחיקת לכת בתוך הקבוצה על ידי גדולי הדור ורבני הישיבות. הקבוצות שבתוך הגדר שונות זו מזו, אולם שוני זה מתגמד בהשוואה להבדל שבינן לבין הקבוצות שמעבר לגדר. ההסתגרות של החרדים היא במהותה הסתגרות תרבותית-רוחנית, אך אין בה, כפי שמבהיר משה גרילק בספרו "החרדים: מי אנחנו באמת?" הסתגרות מפני עם ישראל, ואין בה כל הסתגרות מפני הקדמה והטכנולוגיה הקשורה בה.⁴⁸ לטענתו, כל מטרת ההסתגרות, או יצירת תרבות המובלעת, היא המשך קיום העם היהודי. מבחינה זו מתאפיין המחנה החרדי בזיקה לאומית חזקה המכוונת לשמירה על המשך הקיום של עם ישראל. אולם זיקה זו אין לה

⁴⁷ מדד הדמוקרטיה לשנת 2012 מצביע על כי 36 אחוז מהחרדים רואים עצמם כלא כל כך ציוניים ובכלל לא ציוניים לעומת 11.1 אחוז בקרב החרדים לאומיים ורק 6.1 אחוז בקרב הדתיים. ראה הרמן ואחרים, 2012, עמ' 83.

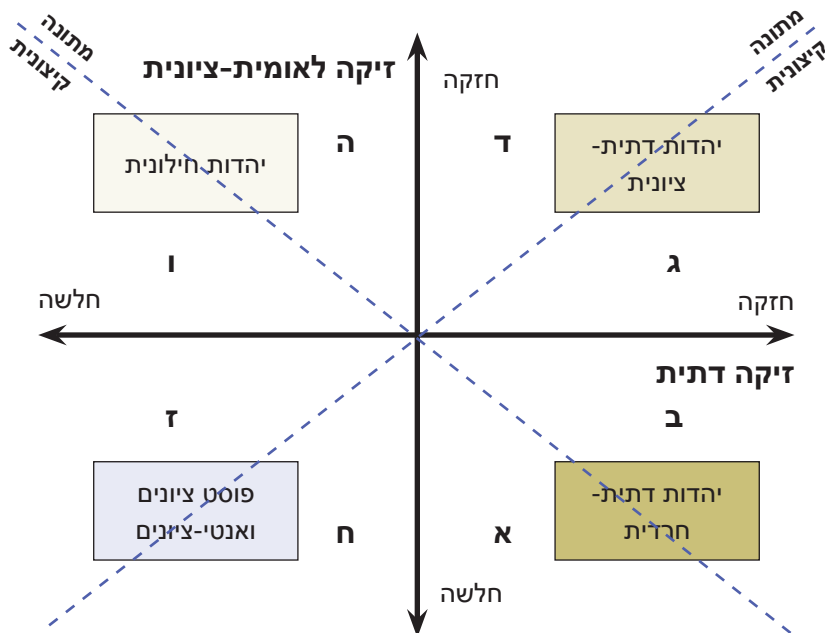
⁴⁸ גרילק, 2002.

דבר עם הציונות כתנועה לאומית שביקשה להינתק מהמסורת ולהשיב את העם היהודי להיסטוריה כסובייקט ריבון הנוטל את גורלו לידי.

המחנה הציוני-דתי, לעומת זאת, אימץ את הרעיון הציוני וראה בו משום "אתחלתא דגאולה". יחסו למרחב הציבורי שונה מזה של המחנה החרדי, והדבר ניכר בדפוסי מגורים, בצורות הבילוי, בלבוש ובהתנהגות. מחנה זה משולב ומנהיג בחברה ובמדינה. מטעמים אלה יש להתייחס אליו כאל מחנה תרבותי נפרד (ראה איור 2) שאימץ עמדה ביקורתית כלפי המחנה החרדי תוך שיתוף פעולה הדוק עם המחנה החילוני, כפי שהוכיחו הבחירות לכנסת ה-19 (2013).

כל מחנה תרבותי מורכב מקבוצות משנה המתמודדות באופן שונה עם המתח שבין דת למדינה ובין דת לדמוקרטיה. באופן כללי ניתן להבחין בתוך כל מחנה תרבותי בין אוריינטציה קיצונית למתונה, ובתוכם ייתכנו קבוצות נוספות (איור 3).⁴⁹ קבוצות אלה נפגשות במרחב הפוליטי-תרבותי שבו מוכרעות סוגיות דת ומדינה השנויות במחלוקת, הן הקובעות את דרך ההכרעה בנושאים שנויים במחלוקת: גישור או מאבק, ופעילותן היא שמעצבת את דמות המדינה ואת צביונה. ניתן להבחין בשמונה קבוצות עיקריות:

איור 3: מפת היחסים התרבותיים

⁴⁹ הבחנה מעמיקה בין קבוצות שונות במערכת התרבותית נערכה בהקשר אחר על ידי אבינעם רוזנק, 2005. רוזנק בחן במאמרו: "עיון מחודש במתח בין יהדות למדינה דמוקרטית לאור הפילוסופיה של ההלכה" שמונה תפיסות רעיוניות שונות המתמודדות עם המתח בין דת ומדינה, בין הלכה לדמוקרטיה. הבחנה היא ברמה הפילוסופית תוך התמקדות בדעותיהם של רבנים והוגי דעות. ההבחנה באיור 3 היא פוליטית-תרבותית.

במחנה החרדי שתי קבוצות: קבוצה המבקשת להיבדל ולהסתגר (א) וקבוצה המבקשת לשמור על תרבותה תוך השתלבות בחיים הכלכליים והחברתיים (ב).⁵⁰ בקרב המחנה הדתי-ציוני ניתן לזהות קבוצה הנתונה בתהליך של הקצנה, לאומנות והתחרדות (ג) ולעומתה קבוצה המבקשת לשמור על תרבות דתית-פוליטית בעלת גוון מתון (ד). הקבוצה המקצינה מתקרבת לאורח חיים חרדי, נוטה שלא לקבל את שלטון החוק ולעתים אף נוטלת את החוק לידיים. מקבוצה זו יצאו המחותרת היהודית, תג מחיר, קבוצות טרור ורוצח של ראש ממשלה. הקבוצה המתונה ביהדות הדתית-ציונית מסתייגת מתהליך ההקצנה בחינוך ובתרבות. היא שומרת חוק, מגנה את הקיצונים ומסתייגת מהם.

היהדות החילונית מורכבת מציבור שחלקו מבקש לבנות גשרים בין העבר להווה ובין דת ומדינה. בקבוצה זו נכללים חילונים בעלי כבוד למסורת וגם מסורתיים הקרובים לחילונים (ה). חלק אחר בציבור החילוני נוטה להינתק מהעבר וליצור הפרדה מלאה בין דת למדינה (ו). בקרב המחנה הפוסט-ציוני והאנטי-ציוני יש מי שמבקשים להשתלב במערכת הפוליטית הקיימת גם אם מבחינה רעיונית אין היא מקובלת עליהם (ז) וישנם המבקשים לחתור תחת אושיות קיומה, לפרק את המדינה היהודית ולהחליפה במערכת אחרת: מדינה דו-לאומית או מדינת כל אזרחיה (ח). קבוצות התרבות השונות מיוצגות על ידי מפלגות, ארגונים חוץ פרלמנטיים, מקורות סמכות ואישי ציבור ואזרחים פרטיים בעלי השפעה.

המפה מצביעה על קבוצות רבות, המונעות על ידי תפיסות שונות ומתחרות זו בזו בשדה הפוליטי-תרבותי. בניגוד למפה התרבותית של ארבעת המחנות (איור 2), המציאות (איור 3) היא מגוונת ומורכבת הרבה יותר.⁵¹ במציאות זו המאבקים הפנימיים בתוך כל אחד מהמחנות התרבותיים מעניינים ובעלי משמעות לא פחות מאלו שבין המחנות.

המפה התרבותית מבהירה את קואליציות השלטון בישראל מאז הקמת המדינה. בתקופת שלטונה של מפא"י ויורשותיה: המערך ומפלגת העבודה, הורכבה קואליציות השלטון ממחנה חילוני בעל זיקה לאומית וסוציאליסטית (מחנות ה', ו') והיהדות הדתית-הציונית (מחנות ג' ו-ד'). לפרק זמן קצר (52-1948, 61-1960) חברו לקואליציה זו גם מפלגות חרדיות (מחנות א', ב'). המהפך בשנת 1977 הביא אל השלטון קואליציה שונה שבה היו שותפים המפלגות הדתית-ציונית והמפלגות החרדיות בהנהגת מפלגה חילונית-לאומית. הקואליציה כללה מפלגות המייצגות את קבוצות התרבות א', ב', ג', ד' וחלק מקבוצה ה'. זו היתה חבירה בין קבוצות דתיות וחרדיות לקבוצה בעלת

⁵⁰ מרתק מבחינה זו הוא התסריט של עמירם גונן על "שני האחים" המופיע אצל חסון, 2002. ביטוי עכשווי לתסריט זה הוא אולי הפיצול בין חרדים חדשים, המאמצים דגמים מודרניים, לחרדים הממשיכים לשמור על הדפוסים הוותיקים.

⁵¹ המציאות מגוונת ומורכבת מכפי שמשקף במפות. כך למשל, הזרמים הקונסרבטיביים והרפורמים נמתחים בין קבוצה ד' ל-ה' והמסורתיים בני עדות המזרח מצויים בתווך שבין שתי הקבוצות. די באלה כדי ללמד על הצורך לחדד הבחנות ולהמנע מגישות סטריאוטיפיות.

זהות ימנית-לאומית חזקה שהבטיחה בסיס תמיכה איתן לממשלה בעלת צביון לאומי-ימני. בבחירות לכנסת ה-19 נוצרה קואליציה בין קבוצת תרבות ה' (הליכוד ביתנו, יש עתיד והתנועה) לבין קבוצת תרבות ג' ו-ד' (הבית היהודי). מחוץ לקואליציה נותרו מפלגות השמאל הכוללות חלק מקבוצה ה', קבוצה ו' שהקשר שלה לציונות ולדת חלש, וקבוצת ז' ו-ח' החרדיות, שיחסן למדינת לאום של העם היהודי נע בין אדישות לעוינות. בקואליציה זו תפסה מפלגת יש עתיד את מקומן של המפלגות החרדיות.

את אופיין של הקואליציות בעתיד יקבעו ההרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה, אופי הסכסוך הגיאופוליטי, האידיאולוגיה והערכים של המנהיגות ומידת הקרבה בין הקבוצות. האוכלוסייה החרדית, המונה כ-10 אחוזים מאוכלוסיית ישראל היום, תמנה, על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בין 12 ל-13 אחוז מהאוכלוסייה בשנת 2019, ובין 14 ל-21 אחוז מהאוכלוסייה בשנת 2034.⁵² בהנחה שמשקל החרדים יהיה כ-17 או 18 אחוז, והם יהיו מיוצגים בכנסת בהתאם למשקלם באוכלוסייה, יהיו להם 22 חברי כנסת לעומת 18 כיום. אם לא יחולו שינויים דרמטיים, כמו כניסת ערבים לקואליציה, עתידים החרדים לחזור לקואליציות השלטון הבאות וייתכן שהדבר יקרה מהר מהצפוי. מה שיזרז את שובם לקואליציה הוא הסכסוך הגיאופוליטי. סכסוך זה מחזק את הזיקה הלאומית ומעניק עצמה רבה לקואליציה חילונית-דתית-חרדית שבה חוברים זה לזה מחנות בעלי אוריינטציה לאומית ודתית. התמתנות הסכסוך הגיאופוליטי והיווצרות סיכוי להסדר הסכסוך או לחץ פוליטי חזק מבחוץ עשויים לפרק את הקואליציה שנוצרה בעקבות הבחירות לכנסת ה-19 (2013) על רקע חוסר הסכמה בקרב המרכיבים של קבוצה ה' (חילונים לאומיים) בנוגע לאופי היחסים עם הפלסטינים. במילים אחרות, יחסי דת ומדינה, המושפעים מהזיקות התרבותיות והפוליטיות של הקבוצות, עשויים להיות מושפעים גם מהתפתחויות דמוגרפיות וגיאופוליטיות. על רקע זה ניתן להעלות על הדעת מערכים קואליציוניים שונים שיעצבו בעתיד את מערכת היחסים בין דת ומדינה:

1. קואליציה חילונית בעלת גוון ימני בשיתוף עם דתיים וחרדים כפי שהתקיימה עד הבחירות לכנסת ה-19 שבה תהיה לדתיים ולחרדים השפעה רבה על עיצוב החיים הציבוריים, ועל הקצאת משאבים לציבור המתישבים ביהודה ובשומרון ולציבור החרדי. מי שיצא נגד קואליציה זו הוא הציבור החילוני הנושא בנטל הכלכלי והביטחוני, כלומר חלקים גדולים בקבוצות ה', ו' וגם בני קבוצות ז' ו-ח'. במלים אחרות, הכוחות החוץ פרלמנטריים ישאפו לקעקע קואליציה זו.

2. קואליציה חילונית בעלת גוון ימני עם דתיים-לאומיים תוך הדרה של חרדים כפי שנוצרה בבחירות לכנסת ה-19. בקואליציה זו תהיה לדתיים הלאומיים השפעה רבה

⁵² הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012, עמ' 7.

על הקצאת משאבים לטובת המתישבים ביהודה ובשומרון וייעשה מאמץ לצמצם את ההקצאות לציבור החרדי. הגידול הדמוגרפי של החרדים עשוי לפגוע בטווח הארוך בקואליציה זו. בטווח הקצר היא עשויה להתפרק בשל אי-הסכמות בסוגייה הגיאופוליטית. בעקבות אי-ההסכמות תפרוש מפלגת הבית היהודי מהקואליציה ואת מקומה יתפסו המפלגות החרדיות או מפלגת העבודה. אפשרות אחרת היא פרישה של מפלגת יש עתיד ושיבה של החרדים.

3. קואליציה חילונית בעלת גוון ימני או שמאלי עם חרדים תוך הדרה של דתיים-לאומיים. קואליציה מעין זו לא כוונה אף פעם בעבר. אולם הכעס והתסכול של החרדים בעקבות הדרתם על ידי ראש הממשלה, בנימין נתניהו, עשויים לקרבם אל מפלגת השמאל, והם ישמחו לנקום בבית הלאומי ולהשיב לו באותה מטבע: צמצום ההשקעות בהתנחלויות ואף פינוי חלק מהן. קואליציה מעין זו תעניק השפעה לחרדים ותגדיל את ההקצאות להם.

4. קואליציה של הגורמים המתונים בכל המחנות. היא תקטין את ההקצאות לחרדים וגם למתיישבים ביהודה ובשומרון. כך למשל קבוצה ב' בקרב החרדים, המבקשת לקיים את תרבותה תוך השתלבות כלכלית ואף שירות בצבא, עשויה ליצור קואליציות עם קבוצה ה' בקרב היהדות החילונית, המבקשת לבנות גשרים בין דת ומדינה, וכן עם קבוצה ד' המתונה בקרב המחנה הדתי-לאומי. קואליציה זו תשאף להטביע את חותמה לא רק בתחום הקצאת התקציבים אלא גם בתחומי החקיקה, השוויון בנטל ועיצוב דמות הפרהסיה.

5. אין לפסול את האפשרות כי בעתיד עם המשך הגידול של האוכלוסייה החרדית והדתית תתהווה קואליציה חרדית-דתית שבה החילונים ממלאים תפקיד משני. קואליציה זו תפעל לשינוי ההקצאות, תחוקק חוקים המחזקים את מקומה של ההלכה בחיים הציבוריים, תפגע בעיקרון השוויון ותשפיע באופן מרחיק לכת על צביונה התרבותי, הכלכלי והחברתי של ישראל.

המפה התרבותית תעוצב במידה רבה על ידי תהליכים דמוגרפיים ותקבע במידה רבה את אופי הקואליציות הפוליטיות ואת אופי היחסים בין דת ומדינה. אולם המפה התרבותית תעוצב לא רק על ידי תהליכים דמוגרפיים, אלא גם על ידי אידיאולוגיות ורעיונות שיחללו למחנות השונים ועל ידי השפעתם של אישי ציבור ומעצבי דעת קהל. היחסים בין מחנות התרבות יושפעו גם מתהליכי מודרניזציה שיתחוללו בקרב האוכלוסייה החרדית, ובכלל זה ההיחשפות לרעיונות ולדעות חדשות, יציאה לעבודה, העצמת הפרט ומקומה של האישה בחברה. ניתן גם להניח כי השפעת קואליציות השלטון תקטן בהשוואה לגורמים משפיעים אחרים בשל רמת משילות נמוכה הנובעת מפיצולים

תרבותיים וחברתיים עמוקים ומעליית כוחם של כוחות חוץ פרלמנטריים. גורם אחרון ומכריע הוא ההתפתחויות הגיאופוליטיות. הן עשויות להשפיע על היחסים בין הקבוצות ולגרום להידוק השורות או לפיצול עמוק. מטעם זה יש לברר את הכוחות המניעים העשויים לעצב את היחסים החברתיים והפוליטיים בין קבוצות התרבות השונות.

סיכום

תולדות היחסים בין דת ומדינה בישראל מלמדות על תהליכים של פיצול ושל השלמה בין הקבוצות השונות. התוצאה היא מפה תרבותית מורכבת ומסועפת המונעת ממניעים לאומיים, דתיים ומאידיאולוגיות אחרות. המפה התרבותית תקבע את אופי היחסים בספירה החברתית ואת אופי הקואליציות הפוליטיות שינהיגו את המדינה. קואליציות אלה עתידות למלא תפקיד מרכזי בעיצוב מערכת היחסים בין דת למדינה בישראל. הן יכולות לתרום לקירוב בין הקבוצות, אך גם להעמקת המתח ביניהן. אופי היחסים החברתיים והרכב הקואליציות תלויים בהתפתחויות הדמוגרפיות, החברתיות, הכלכליות והפוליטיות המתוארות בפרק הבא.

פרק רביעי: הכוחות המניעים

אחד האתגרים המרכזיים בחקר יחסי דת ומדינה הוא זיהוי הכוחות המניעים, המעצבים את היחסים בין המחנות התרבותיים במדינת ישראל, ואת הדרך לפתרון המחלוקות. בתוך שדה חברתי מורכב ורווי סתירות זה ניתן לזהות כמה כוחות מניעים, שיקבעו את מערכת היחסים בין קבוצות התרבות ואת אופי היחסים בין דת ומדינה בישראל. עם כוחות אלה ניתן למנות את המאזן הדמוגרפי, את העצמה הפוליטית של המחנות השונים, תהליכי מודרניזציה, רמת הסובלנות, רמת המשילות, מקורות סמכות אלטרנטיביים והשפעתם של תהליכים גיאופוליטיים על היחסים בין קבוצות התרבות. הכוחות המניעים קשורים בתהליכי התפתחות שונים החלים בחברה. תהליך הגלובליזציה. למשל, מתנגש בתהליכים הקשורים בעליית זרמים לאומיים. תהליכי מודרניזציה ודמוקרטיזציה מתנגשים עם התערערות המשילות ובריחה מאחריות. התחזקות האינדיווידואליות מתנגשת עם מקורות כריזמטיים שמחוץ לפרט. התגברות האלימות מתנגשת עם הניסיון לשקם את ההומניזם, ולבסוף, עקרונות החירות, הסובלנות והדיאלוג מתנגשים עם פרקטיקות של התעלמות וניכור.

דמוגרפיה

גורם מרכזי שיעצב את היחסים בין קבוצות התרבות, את אופן יישוב המחלוקות ואת מערכת היחסים בין דת ומדינה יהיה **הרכב הדמוגרפי של המדינה**. התהליכים הדמוגרפיים שהתחוללו בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת מעידים כי הקבוצה הדתית והקבוצה הדתית-מסורתית נשארו יציבות, ואילו הקבוצה החרדית גדלה מ-6 אחוז מכלל האוכלוסייה בשנת 2002 ל-9.9 אחוז בשנת 2009 או ל-12.4 אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית.⁵³

השינוי במאזן הדמוגרפי היה יכול להיות דרמטי יותר לולא גל העלייה הגדול מבריה"מ לשעבר בשנות התשעים, שבמהלכו עלו לארץ כמיליון נפש, רובם חילונים. ללא הגירה זו היה משקלה של האוכלוסייה החרדית והדתית לאומית עולה יותר בשל ההבדלים בשיעורי הפרייון בין הקבוצות. על פי התחזית הבינונית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עתידה האוכלוסייה החרדית להוות 17.9 אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית, ו-14.7 אחוז מכלל האוכלוסייה בישראל בשנת 2024.⁵⁴

⁵³ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012, עמ' 46.

⁵⁴ ברודט, 2008, עמ' 201.

מהי המשמעות הכלכלית של הגידול, וכיצד ישפיע על הרווחה החברתית של תושבי המדינה? האם בהכרח מדובר בהמשך תלות גבוהה במשאבים ציבוריים, או שתמצא דרך לעצמאות כלכלית של החרדים כמו בלונדון או בניו-יורק? כיצד ישפיע השינוי הדמוגרפי על המערכת הפוליטית? האם יגדיל את משקלן של המפלגות הדתיות והחרדיות, או אולי ינותבו קולות הדתיים והחרדים למחנות אחרים?

נתון דמוגרפי נוסף שיש להביא בחשבון הוא הגיוון הדתי והלאומי של האוכלוסייה הישראלית. מאז שנות התשעים גדל שיעור העולים לישראל שאינם יהודים. קרוב לשליש מכלל העולים מבריה"מ לשעבר אינם יהודים. במקביל גדל מספרם של היהודים הרפורמים והקונסרבטיבים. הגידול במספרם של בני קבוצות אלה מעלה שאלות נוקבות בנוגע להסדרי הסטטוס קוו, ובמיוחד בנוגע למונופול שניתן לבתי הדין הרבניים בתחום המעמד האישי והגירור.

כוח פוליטי

הגורם השני שיקבע את אופי היחסים בין הקבוצות, את דרך יישוב המחלוקות ואת אופי היחסים בין דת ומדינה הוא **הכוח הפוליטי של המפלגות הדתיות והחרדיות**. כיום הייצוג הפוליטי של המפלגות הדתיות-ציוניות והחרדיות בכנסת נמוך ממשקלן בכלל האוכלוסייה. למפלגות אלה יש בכנסת ה-19 רק 30 חברי כנסת – מספר נמוך מכפי שמתחייב ממשקלן הדמוגרפי.⁵⁵ כוחן יוצא הדופן אינו תלוי בגודלן, אלא ביכולתן לשמש לשון מאזניים. בעשור הראשון של המאה ה-21 קטנו המפלגות הגדולות באופן משמעותי, והסיעות הדתיות והחרדיות מהוות עדיין שותפות חשובות בהרכבת הקואליציה, אך מעמדן נחלש בשל עליית מפלגות המרכז.

ירידת כוחן של המפלגות החרדיות ניכרת כבר בקואליציות שהורכבו בעקבות הבחירות לכנסת ה-16 ולכנסת ה-19. בכנסת ה-16 הקים אריאל שרון ממשלה ללא חרדים. ממשלה זו ביטלה את הקצבאות שהפלו לטובה משפחות חרדיות. הצלחתה של מפלגת המרכז "יש עתיד" בראשותו של יאיר לפיד, שקיבלה 19 מנדטים בבחירות לכנסת ה-19, עשויה להקטין את השפעתן של המפלגות הדתיות והחרדיות בטווח הארוך. עם ראשית כהונתה של הכנסת ה-19 הוחל בתהליכי חקיקה שנועדו לצמצם את ההקצבות לאברכים, לישיבות שאינן מלמדות לימודי ליב"ה, והוחל בגיבוש מתכונות לשוויון בנטל הביטחוני. בעקבות זאת, אבדו מאות אברכים את הכולל שלהם וכפי שציין העיתונאי

⁵⁵ כיוון שאוכלוסייה זו מונה כשליש מהאוכלוסייה היהודית ומכיוון שמספר חברי הכנסת היהודיים הוא 109, היו צריכות סיעות אלה למנות כשליש מכלל חברי הכנסת היהודיים ואף יותר בשל שיעורי ההצבעה הגבוהים בקרבם, כלומר 36 חברי כנסת לעומת 30 שיש להן בעת כתיבת הדברים.

שחר אילן, "מתברר שלא קל להסתדר עם פחות תקציבים, וגדולי התורה שלא הסכימו לשום פשרה יכולים לבוא בטענות רק לעצמם".⁵⁶

ההצבעה למפלגות מרכז הפכה לתופעת קבע בפוליטיקה הישראלית. מפלגות אלה פושטות ולובשות צורה מזה כארבעה עשורים ומבטאות את רחשי ליבו של המעמד הבינוני והבורגני המבקש לצמצם את כוחם של החרדים, לצמצם את מימדי השחיתות ולקדם תהליך מדיני. עליית כוחן של מפלגות אלה עשויה להקטין את השפעת המפלגות הדתיות והחרדיות בעתיד.

האם היווצרותן של מפלגות מרכז מעידה על שינוי מגמה? אם כן, ייתכנו בעתיד קואליציות שלטון מגוונות, שבהן יהוו מפלגות אלה לשון מאזניים ויתחרו על תפקיד זה עם המפלגות החרדיות והדתיות. לפי שעה מצביעות ההתפתחויות הדמוגרפיות-פוליטיות על אי-ודאות רבה.

הרכבת הקואליציה לכנסת ה-19 מאותתת על קרע מורכב בין המפלגות החרדיות לבין שלוש מפלגות: מפלגת הבית היהודי, המייצגת את הציבור הדתי-לאומי, מפלגת יש עתיד, המייצגת את הציבור החילוני-בורגני, ומפלגת הליכוד ביתנו שנכנעה ללחץ של לפיד.

מודרניזציה

הגורם השלישי, המעצב את היחסים בין קבוצות התרבות ואת יחסי דת ומדינה, הוא **תהליכי מודרניזציה חברתית הקשורים ברכישת השכלה, יציאה לעבודה, גידול בהכנסה ושינוי דפוסי הצריכה**. הגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה החרדית מעלה תהיות לגבי ההתפתחות הכלכלית בקרב ציבור זה והשפעתה על כלל המשק. שילוב לימודי דת עם מקצועות החיוניים להשתלבות בשוק העבודה יכול לאפשר מוביליות וצמיחה כלכלית, הפחתת הנטל על כלל הציבור ומיתון מתחים. תהליכים אלה באוכלוסייה החרדית עשויים להיות מואצים בשל היווצרות דור צעירים בעלי אוריינטציה מודרנית, היחשפות לטכנולוגיות תקשורת חדשות, התחזקות תרבות הצריכה, ופיתוח האוריינות של נשים, המבקשות שיפור ברמת החיים, במיוחד נוכח המשבר הכלכלי המעמיק. בעקבות משבר זה גברה הנטייה לצאת לעבודה גם בקרב גברים חרדים. המנהיגות החרדית, השואפת לשמור את הגברים בתוך הישיבות והכוללים, מבינה כי תעסוקת הנשים אינה מספקת את צורכי הקהילה, וכי שחרור חלק מהגברים מחובת הלימוד והכוונתם לתעסוקה הוא צורך השעה.

שיעור התעסוקה של גברים חרדים נמוך מאוד: 45 אחוז בשנת 2011 לעומת 78 אחוז בקרב הגברים בכלל האוכלוסייה. שיעור התעסוקה של נשים חרדיות גבוה מזה

⁵⁶ אילן, 2014.

של הגברים החרדים, 61 אחוז, אך הוא נמוך יחסית לשיעור התעסוקה של נשים בכלל האוכלוסייה העומד על 66 אחוז. בשנים האחרונות נרשמה עלייה מהירה יחסית בשיעור התעסוקה של גברים חרדים בכוח העבודה מרמה של 39 אחוז בשנת 2009 לרמה של 45 אחוז בשנת 2011. למרות העלייה המהירה בשיעור התעסוקה של גברים חרדיים, שיעור זה עדיין רחוק מהיעד של 60 אחוז שהציבה הממשלה לשנת 2020. זאת ועוד, שיעור המועסקים החרדים בענפי המגזר העסקי נמוך ביחס ליהודים אחרים, ואילו חלקם של המועסקים בשירותים הציבוריים לרבות בשירותי דת, עולה על שליש מהמועסקים החרדים. לבסוף, מספר שעות העבודה השבועיות של המועסקי החרדים נמוך משמעותית מזה של יהודים אחרים. מצב זה מקטין את שכרם של החרדים ומקשה על היחלצותם מעוני. ⁵⁷ לפי ערן ישיב, שילוב החרדים בשוק העבודה בשיעור דומה לזה של הגברים היהודים החילונים, יוסיף כשני אחוז לתמ"ג, שהם כ-15 מיליארד שקל.⁵⁸

הסיבה העיקרית לכניסת גברים חרדים לשוק העבודה היא הקיצוצים בקצבאות הרווחה, אשר אילצו רבים מלומדי התורה למצוא עבודה חלקית כדי לשרוד. כ-40,000 תלמידי ישיבות רשומים רשמית כימי שתורתם אומנותם. רבים מהם עובדים חלקית בעבודות בלתי-חוקיות בשכר נמוך. חרף מאמציהם הם אינם מצליחים לתמוך במשפחותיהם הגדולות. הבעיה הקריטית היא היעדר השכלה והכשרה מקצועית, המגביל אותם לעבודות ברמה נמוכה.

על אף התמיכה הציבורית הגבוהה שיעור העוני בקרב החרדים הוא הגבוה ביותר במדינה. אמנם בשנים האחרונות נרשמה ירידה מסוימת בתחולת העוני בקרב החרדים, אך עדיין כ-55 אחוז מכלל האוכלוסייה החרדית חיים מתחת לקו העוני לעומת 24 אחוז בלבד בכלל האוכלוסייה.⁵⁹ שתי סיבות חברו ליצירת מצב זה: בחירה של חלק גדול מהציבור החרדי להימנע מעבודה ולהקדיש את זמנו ללימוד התורה ומספר רב של ילדים. נראה כי פועלת כאן מערכת של כלים שלובים: פערים תרבותיים מוליכים לפערים בחינוך, פערים בחינוך מוליכים לפערים בתעסוקה, ופערים בתעסוקה מוליכים לפערים בהכנסה.⁶⁰ הציבור החילוני מצביע על קיומה של בעיה כלכלית-חברתית המאיימת למוטט את המדינה. ציבור החרדים מתרעם וטוען כי זכותו לבחור את אורח חייו ולהעדיף חיים של צניעות ולימוד תורה. בתשובה עונה הציבור החילוני כי העדפה זו מחייבת אותו להקדיש משאבים הולכים וגדלים לתמיכה בציבור המעדיף לא לעבוד ולא לתרום למשק.

⁵⁷ בנק ישראל, 2012, עמ' 205-206.

⁵⁸ שוקי שדה וליאור דטל, הפוטנציאל: 15 מיליארד שקל – אז למה החרדים לא עובדים? Markerweek, 13.7.2012.

⁵⁹ בנק ישראל, 2012, עמ' 301.

⁶⁰ דהן, 1998.

במאמץ לקדם השתלבות של חרדים בשוק העבודה פותחו תוכניות הכשרה המתאימות לבני הישיבות החסרים מיומנויות מקצועיות. כמה יוזמות פרטיות וציבוריות כבר פועלות בעיקר בתעשיות עתירות הידע והפיננסים. צעדים ראשוניים אלה אין בהם ערובה לפתרון בעיית העוני. צמיחה כלכלית נמוכה במשק העולמי תשפיע על הצמיחה בישראל ועל סיכויי ההיקלטות של החרדים בשוק העבודה. לא ניתן לפסול תסריט שבו החרדים ירכשו מקצוע, אך יתקשו להיקלט בשוק העבודה בשל הירידה בצמיחה וביצוא. בתנאים אלה יגיעו רבים מהם למסקנה כי עדיף לחיות על קצבאות מאשר להשקיע ברכישת השכלה ומקצוע שאין בסופם תעסוקה.

ההשתלבות הנמוכה של גברים חרדים בשוק העבודה גורמת לנפילת עיקר הנטל הכלכלי על הנשים החרדיות. העול על האישה החרדית הוא כפול: טיפוח המשפחה ויציאה לעבודה. תמר אלאור מצביעה על שינוי המתרחש בקרב הנשים החרדיות. אמנם אין זו מהפכת מינים, אך השינוי קיים ומוחשי.⁶¹ במטרה להכין את הנשים החרדיות לייעודן הכפול: טיפוח המשפחה ודאגה כלכלית לקיומה, הן מקבלות חינוך רחב הכולל גם מיומנויות מתקדמות בחשבון, עברית, היסטוריה, פסיכולוגיה, שפה זרה (אנגלית) ורוכשות מיומנויות מקצועיות שאינן נחלתם של בנים הלומדים רק תורה. נשים חרדיות רבות יוצאות ללימודים אקדמיים ורוכשות כישורים מקצועיים לעבודה בענפי הייעוץ, הטכנולוגיה, יחסי ציבור, שיווק וניהול. בשנים האחרונות ניכר גידול רב במספר הנשים החרדיות במשרות בכירות בחברה הכללית.

חלק מרבני היהדות החרדית, ליטאים וחסידים כאחד, חוששים ממה שנתפס בעיניהם כסכנות הכרוכות בהשתלבותן של נשים חרדיות בחברה ובכלכלה. מטעם זה הם אסרו על מסלולי הכשרה מקצועית ואקדמית בבתי הספר התיכוניים לבנות ברשת 'בית יעקב' החרדית. הציונות הדתית והחרדית-ספרדית ממשיכות להציע תוכניות הכשרה מקצועית מגוונות לנשים. יוזמה שזכתה לתמיכת הרבנים החרדיים היא חברות הייטק חד-מיניות הממוקמות בשכונות החרדיות ומאפשרות לאמהות להרוויח שכר גבוה יותר, לעבוד בשעות גמישות ולפתח קריירה מקצועית מבלי לאיים על המרקם החברתי והמשפחתי הקיים.

העוני מקשה גם על יכולתן של המשפחות החרדיות להשיג דיור מתאים. זו בעיה חריפה ההולכת ומחמירה בקרב המגזר החרדי. בשנות החמישים יכלו ההורים לקנות דירה לילדים. לדור השני והשלישי – בנים של תלמידי חכמים – אין יכולת לעמוד בזה. אופציות המגורים של החרדים כיום הן בשטחים או בעיירות פיתוח. הם נכנסים לדור זול בעיירות פיתוח ופוגעים בסיכויי הצמיחה של ערים אלה בהיותם חסם לכניסת אוכלוסייה מבוססת ולמשיכת עסקים. החרדים, התלויים בדיור הזול המסופק על ידי המדינה, הפכו לחומר ביד היוצר. דווקא הם, שדחו את הציונות, את ההתיישבות בספר,

⁶¹ ראה אלאור, 1992.

את ההתחככות בערבים, נשלחים על ידי המדינה להתיישבות בספר: בחריש שבואדי ערה, במודיעין עילית (קריית ספר), בעמנואל ובביתר עלית שבשטחים, ובעתיד בכסיף שבנגב. עוני ואתגרים לאומיים נכרכו זה בזה, ובטווח הארוך הם עשויים לחזק את התחושות הלאומיות והלאומניות בקרב הציבור החרדי בשולי הארץ ובשטחים.

הציבור החרדי עומד בפני שאלות הרות גורל: האם יוכל להמשיך ולהתקיים נוכח צמצום המשאבים? האם יהפוך לחיל ספר חדש? האם הנשים ימשיכו לשאת בעול או יפעלו לשינוי הסדר הקיים? האם גדולי הדור יוכלו להמשיך ולקיים את חברת הלומדים? האם הציבור הכללי לא יתמרד נוכח הנטל המוגבר המוטל עליו? נראה כי המשבר מתפתח אבל טרם התפרץ. אפשר כי בהמשך ישתנה העולם החרדי, מכיוון שלא יוכל להמשיך ולחיות בעולם שבנו אבותיו. כבר עתה ניתן להבחין בביקורת על המנהיגות על רקע חוסר יכולת להתמודד עם הבעיות הכלכליות ובניסיונות למצוא דרכים חדשות. ישנם רבנים התומכים במפורש ביציאה לעבודה. האדמו"ר מבעלז פרסם קריאה להקים מחדש את ציבור בעלי הבתים החרדים. הרב שטיינמן, מהרבנים החשובים בעולם הישיבות, תומך ביציאה לעבודה של מי שמתבטלים. בד בבד מתחזק כוחן של נשים המעזות ומציפות בעיות שהיו עד עתה בגדר טאבו, ובכלל זה האלימות במשפחה החרדית. תמורות אלה מעידות על מגמה איטית אך ברורה של קידום שוויון זכויות לנשים והדבר יכול להשפיע על החברה כולה.

תהליכי המודרניזציה חושפים את הציבור החרדי לרוחות חדשות, מנמיכים גדרות, פוגעים בסמכותם של גדולי הדור ועשויים בטווח הארוך להוליד לשינויים בתחום ההשכלה והתעסוקה. בעקבות תהליכים אלה נוצרה בקרב אוכלוסיית החרדים קבוצה חדשה המכונה "החרדים החדשים". עם קבוצה זו נמנים מי שעובדים לפרנסתם ואף משרתים בצבא. הם משלמים מחיר יקר: ילדיהם אינם מתקבלים למוסדות החינוך החרדיים, הם נאלצים לחיות בקהילות משלהם ואין להם חלק בשום מוקד כוח פוליטי חרדי.

סובלנות

הגורם הרביעי המשפיע על היחסים בין קבוצות התרבות ועל היחסים בין דת ומדינה הוא **מידת הסובלנות התרבותית-חברתית** של הקבוצות השונות. הסובלנות מתבטאת בנכונות לאמץ פשרות ולחפש דרך חיים משותפת המכירה ברבגוניות התרבותית תוך כיבוד שלטון החוק. ביסוד הסובלנות עומדת היכולת למצוא איזון בין מצוות הדת לבין זכויות וחירויות הפרט והקולקטיב. האיזון מושתת על כבוד הדדי, על כיבוד שלטון החוק, ועל הימנעות מניצול כוח פוליטי לשם קידום אינטרסים קבוצתיים צרים. יצירת האיזון בין מצוות הדת לבין זכויות וחירויות הפרט והקולקטיב מחייבת התמודדות עם תפיסות והבדלים הנראים כבלתי ניתנים לגישור. מצד אחד, עומדת

תפיסה רעיונית המדגישה את עיקרון הברית בין עם ישראל לאלוהיו. מה שמתחייב מכאן היא אחריות משותפת לקיומה של חברה קדושה, גם תוך כפיית ערכי הדת. חקיקה דתית נתפסת בהקשר זה כחיובית. מצד שני, עומדת תפיסה רעיונית המדגישה את הברית החברתית בין הפרט למדינה שבמרכזה שמירה על זכויות וחירויות הפרט. ברית זו מבוססת על חופש דת וחופש מדת תוך התנגדות לכפייה. חקיקה המיועדת להחלשת כוחה ומשקלה של הדת נתפסת בהקשר זה כדבר חיובי. בצורתה הקיצונית המשמעות של ברית זו היא ניתוק מוחלט בין דת למדינה ואולי גם יצירת לאום חדש: ישראלי. תפיסה זו בצורתה הקיצונית עשויה להביא לניתוק מהעם היהודי.

האם לנוכח תפיסות מקוטבות אלה ניתן ליצור סובלנות בין מחנות התרבות? מהצד הדתי אין סובלנות: החילוני הוא "תינוק שנשבה" בידי הגויים, ויש להחזירו לדרך הישר. תשובה זו היא מתנשאת, ואין בה סובלנות אמיתית, מכיון שהיא מעלה על נס את הברית הדתית ומשפילה את הברית החברתית שבין הפרט למדינה. דרך זו נראית כחסרת מוצא ואינה תורמת לקידום הסובלנות.

אולי ניתן לקדם את הסובלנות על ידי הסדרים פרגמטיים, שאין בהם משום התנשאות וכפייה, למשל, הסדר של הפרדה מרחבית. סובלנות בתחום המגורים אין פירושה בהכרח חופש ושוויון בבחירת מקום המגורים, וזכות שווה למגורים באותה סביבה. להפך, בחברה המכבדת את רגישויות האחר ואת השלכותיהם על אופייה של הפרהסיה תקדם הפרדה במגורים את הסובלנות.⁶² בתחום התחבורה יש מקום להתחשבות ברגישותו של הציבור הדתי בשכונותיו. בד בבד יש להתיר תחבורה ציבורית בשבת באזורים אחרים. סובלנות תוך מימוש עיקרון השוויון מחייבת מודעות לצרכים ולרגישויות של האחר. לא ניתן לפטור חלק מאזרחי המדינה משירות בצבא ומלימודי ליב"ה, להעדיפו בקצבאות, ובמשאבים לחינוך ודיוור בר השגה על חשבון שאר הציבור. מהלכים אלה עומדים בניגוד לעיקרון השוויון. מן הראוי ליישב את הניגודים בהידברות פרגמטית. חקיקה ללא הידברות עלולה להגביר את הניכור והשנאה. רק רגישות חברתית, מודעות הדדית ודיאלוג אמתי עשויים לסייע בטיפול הסובלנות. בתחום החיים הציבוריים הסובלנות יכולה לבוא לידי ביטוי בהתרת דפוסים אלטרנטיביים של נישואין, גירושין, גיור וכשרות. הסובלנות עשויה לקרב את ההלכה מתוך כבוד למסורת ולחופש הבחירה.

משילות

הגורם החמישי המעצב את היחסים בין קבוצות התרבות ואת יחסי דת ומדינה הוא המשילות. האתגרים העומדים בפני המדינה והחברה בישראל בתחום יחסי דת ומדינה דורשים מערכת פוליטית בעלת יכולת ניווט וכושר הנהגה. מערכת זו צריכה להתוות חזון

⁶² על האופי של אי-הסובלנות כפי שמתגלה ביהדות דווקא בהתייחסות לרשות הרבים ראה Fischer, 2003.

ודרך שימצאו אוזן קשבת בקרב קבוצות תרבות שונות המרכיבות את הציבור. השלטון צריך לגלות נחישות לנוכח התערערות שלטון החוק. במיוחד אמורים הדברים בבנייה בלתי חוקית מצד מתיישבים באזורי יהודה ושומרון וסירוב מצד קהילות חרדיות ליישם את תכניות הליב"ה ולשאת באופן שוויוני בנטל הכלכלי ובשירות הצבאי. משילות כזו אינה קיימת כיום. השלטון בישראל נתון במשבר אסטרטגי עמוק, הבא לידי ביטוי במנהיגות לקויה ובתפקוד בלתי תקין, שאליהם מתלווים תחושות של אי-ודאות וחוסר ביטחון. הממשלות מתקשות למשול, לתכנן ולבצע בשל היעדר יציבות שלטונית, חוסר בכלים לקבלת החלטות והתערערות מערכת האיזונים בין זרועות השלטון.

במצב זה עובר מוקד קבלת ההחלטות מהרשות המחוקקת והמבצעת לגורמים אחרים: בית המשפט, רבנים וארגונים של החברה האזרחית. בית המשפט נאלץ למלא את הריק שמותירות הרשויות המחוקקת והמבצעת בשל הימנעותן מקבלת החלטות בנושאים טעונים מבחינה פוליטית, כגון: פינוי בתים בהתנחלויות שנבנו על קרקע פלסטינית פרטית, גיוס בחורי ישיבה לצה"ל, וגיוור בישראל על ידי רבנים שאינם אורתודוקסים. מול פסיקות הבג"צ מתייצבת קואליציה של רבנים, פוליטיקאים וארגונים חברתיים המתנגדת לפסיקות בג"צ ואף פועלת לסיכולן. המשך תהליכים אלה עלול לערער עוד יותר את שלטון החוק ולפגוע במעמדם של הכנסת, הממשלה ובית המשפט.

תהליכים חוץ פרלמנטריים ומקורות סמכות אלטרנטיבית

גורם שיש בו בעיצוב מערכת היחסים בתחום דת ומדינה הוא **תהליכים חוץ פרלמנטריים הנשענים על מקורות סמכות אלטרנטיביים לכנסת ולממשלה**. מוסדות וארגונים חברתיים של הציבור החילוני, הרפורמי והקונסרבטיבי מנסים לשנות את מערכת יחסי דת ומדינה באמצעות עתירות לבית המשפט בעניינים שונים: שוויון בנטל, דמות הפרהסיה, פתיחת דרכים בשבת, הכרה בגיוור רפורמי וקונסרבטיבי, תפילה של נשים בכותל, סיכול התנחלות על קרקע פלסטינית פרטית, ואלה הן רק דוגמאות אחדות. בעקבות עתירות אלה הפך בית המשפט לגורם מרכזי בשמירת הדמוקרטיה ובהגנה על זכויות אדם.

מנגד נשמעת קריאת תיגר של ארגונים חברתיים ומנהיגות רבנית על סמכות הכנסת והממשלה. הרב צבי יהודה קוק, שעמד בראש המחנה האמוני במחנה הדתי-לאומי נתן לגיטימציה דתית לפעילות המחנה האמוני וערער על סמכות הממשלה בכל הקשור ליישוב הארץ. גם כיום תומכים רבנים של הציונות הדתית והחרד"לית בפעולות המנוגדות לשלטון החוק. נציגי החוק והמשפט אינם ששים למלא את תפקידם ובכך מחריפים את בעיית המשילות. מעמדם של הרבנים במחנה הדתי-לאומי מתחזק בהתמדה, ויש להם השפעה רבה.

במחנה החרדי מכונה המנהיגות המובילה בתואר "גדולי הדור". "גדולי הדור" הם המכריעים בשאלות ציבוריות, והחלטותיהם בנושאים אלו מתקבלות ללא עוררין בקרב הציבור החרדי, בבחינת "דעת תורה". חברי הכנסת החרדים נבחרים לתפקידם על ידי הרבנים העומדים בראש "מועצת גדולי התורה" ומופעלים על ידם. דפוסי סמכות מוכרים אלה התחזקו בישראל בשל הצורך להתמודד עם המציאות הפוליטית החדשה של קיום מיעוט יהודי "גולה" בתוך מדינה יהודית. האישים המרכזיים שתורמו לפיתוח המוסד של "גדולי הדור" היו הרב אברהם קרליץ (ה"חזון איש" 1878-1953), וממשיכו הרב אלעזר מנחם ש"ך (1898-2001). הרב קרליץ הציע שיתוף פעולה עם המוסדות הציוניים כדי לקבל תקציבים ותמיכות, במטרה להגן על ענייניה של היהדות החרדית ולהקים מובלעת תרבותית וחברתית. הוא שיכנע את דויד בן-גוריון לשחרר משירות צבאי צעירים חרדים שהם תלמידי ישיבות, ופיתח מערכת חינוך מקיפה המשתרעת מגן הילדים ועד היכולי. במטרה לגדל אליטה אינטלקטואלית של תלמידי חכמים שתוכל לתפוס את מקום האליטה האינטלקטואלית הרבנית שהושמדה בשואה. הוא גם פיתח מערכת חינוך מקיפה לבנות, שהכינה אותן להיות שותפות מסורות לבעליהן הלומדים, ללדת ילדים רבים ולשאת בעיקר הנטל לחינוכם, ולהתפרנס מעבודה במשרה מלאה כמורות. הרב שך המשיך במסורת זו.

נשאלת השאלה מה תהיה מידת הציות ל"גדולי הדור" בדורות הבאים. המנהיגות של המחנה הדתי והחרדי לא השכילה להעמיד יורשים ראויים. כיום מתחולל מאבק על כתר המנהיגות בציבור החרדי. המנהיג החדש, אהרן לייב שטיינמן, שירש את הרב אלישיב, נחשב כפרגמטיסט במה שקשור ליציאת אברכים לעבודה, ומנהיגותו אינה מקובלת על הכל. הוא שיתף פעולה בשנות ה-90 עם יוזמות שונות לשיח עם החברה הכללית, כמו אמנת כנרת, הנח"ל החרדי וועדת טל. הגידול המהיר של האוכלוסייה החרדית והצטמצמות ההעברות הממשלתיות מחייבות כיום מדיניות אחרת, ונראה כי הרב שטיינמן מודע לכך היטב.

השפעת הגיאופוליטיקה

גורם שביעי נוסף המעצב את היחסים בין קבוצות התרבות ובין דת ומדינה הוא הגיאופוליטיקה, כלומר הסכסוך הישראלי-פלסטיני-ערבי ומעמדה של ישראל בעולם. מחד, התגברות האיומים הגיאופוליטיים על ישראל יוצרת בתוך העם כוחות מלכדים, המחזקים את הסולידריות ומפחיתים מעוצמת המתחים הפנימיים, ובכלל זה המתח בין דת ומדינה. תהליכים אלה מקרבים אל הציונות קבוצות חרדיות שבעבר הסתייגו ממנה. חרדים מתיישבים בשטחים, מאמצים עמדות לאומניות, ותומכים בגירוש זרים. מצד שני, מתחזקים ההבדלים בין דתיים-לאומיים למי שאינם דתיים על רקע התנאים הגיאופוליטיים, ונוצר קיטוב עמוק בשל האי שוויון בנטל והפרות החוק בשטחים.

סיכום

בפרק זה הוצגו הכוחות המניעים העתידיים לעצב את מערכת היחסים בין קבוצות התרבות ובעקבות כך את מערכת היחסים בין דת ומדינה. לוח 2 מסכם את המגמות העיקריות העשויות לאפיין את התנהגות הגורמים המניעים.

לוח 2: הכוחות המניעים – מגמות על ומשני משחק

מגמות אפשריות	הכוחות המניעים
מגמות על: (כוחות מניעים בעלי הסתברות גבוהה)	
גידול משקלה של האוכלוסייה החרדית והדתית בשל שיעורי פריון גבוהים ומשקל גבוה של צעירים	דמוגרפיה
משני משחק: (כוחות מניעים בלתי ודאיים)	
האם המפלגות החרדיות והדתיות ימשיכו להוות לשון מאזניים או שיידחקו על ידי מפלגות מרכז?	כוח פוליטי
האם המודרניזציה תפרק מסגרות דתיות או שתיווצר ביניהן התאמה?	מודרניזציה
האם קבוצות התרבות השונות יפתחו סובלנות הדדית, או שיחסינהן יקצינו?	סובלנות
האם הממשלות יסתגלו לתמורות ויכוונו אותן או שיעמדו מולן חסרות אונים?	משילות
האם התהליכים החוץ פרלמנטריים יביאו להידברות פרגמטית או לעימות תוך פנייה למקורות סמכות אלטרנטיביים? האם מקורות הסמכות האלטרנטיביים יצייתו לחוק?	תהליכים חוץ פרלמנטריים ומקורות סמכות אלטרנטיביים
האם הקונפליקט הגיאופוליטי יימשך ויגביר את השסע הפנימי בנושא גבולות ושירות בצבא או שיגיע לקיצו ויאפשר התפייסות פנימית והפניית משאבים לפתרון מתחים פנימיים?	גיאופוליטיקה

מבין שבעת הכוחות המניעים רק המניע הדמוגרפי הוא בעל הסתברות גבוהה להתממש, ואילו יתר הגורמים אפופים במידה גבוהה של אי-ודאות. קיימת הסתברות גבוהה כי בעתיד יגדל באופן משמעותי משקל האוכלוסייה החרדית והדתית בישראל. עלייה זו היא בלתי נמנעת לנוכח שיעורי הפריין הגבוהים של נשים דתיות וחרדיות. גם אם שיעור הפריין ירד באופן חריף בשנים הבאות, השיעור הגדול של הצעירים יגדיל באופן משמעותי את משקל האוכלוסייה החרדית בכלל האוכלוסייה בעשורים הבאים.

ההשפעה הפוליטית של הציבור הדתי והחרדי אינה ודאית. המפלגות הדתיות עשויות להוות לשון מאזניים, אך עשויות להידחות על ידי עליית כוחן של מפלגות מרכז חילוניות.

השפעת המודרניזציה יכולה לנוע בין שני הקטבים: משבירת מסגרות דתיות קיימות ועד הסתגלות הדרגתית של הדת למודרנה תוך שמירה על ערכים ודפוסים קיימים. התפיסה הדיכוטומית: מודרניזציה לעומת השתייכות דתית – מחמיצה את מורכבות היחסים ביניהן.

רמת המשילות הנמוכה המאפיינת כיום את המערכת הפוליטית יכולה להישאר כפי שהיא תוך שהיא נגררת אחר התפתחויות קיימות. יחד עם זאת אין לפסול את האפשרות של התחזקות המשילות בשל שינוי שיטת הבחירות ודרך הרכבת הממשלה ובשל עליית מנהיגות מסוג אחר.

מקורות הסמכות האלטרנטיביים עשויים להתנגש בעתיד עם המוסדות הנבחרים. מצד שני, יש ביכולתם גם לסייע למשילות תקינה תוך הקפדה על מקומם במערכת קבלת ההחלטות כגורם שאינו נבחר.

המתח הגיאופוליטי עלול להתעצם או להתמתן ולהשפיע בכך על אופי הזהות היהודית של המדינה. המשך המצב הקיים עשוי להוליך למדינה דו-לאומית דה-פקטו ולהתגברות המתח סביב סוגיית השטחים ונטל השירות. לעומת זאת, פשרה שבה ישראל הופכת למדינת לאום של העם היהודי, המקפידה על עקרונות הדמוקרטיה, יכולה לקרב בין זרמים חילוניים לדתיים-לאומיים ולאפשר הפניית משאבים לקידום האוכלוסייה החרדית.

פרק חמישי: התסריטים

יחסי דת ומדינה, המעוצבים על ידי קבוצות התרבות ומגוון רחב של כוחות מניעים המעצבים את התנהגותן, יקבעו במידה רבה את דמותה של מדינת ישראל בעתיד: צביון המשטר ואופי החיים הציבוריים, מתווה הגבולות ומעמדה הגיאופוליטי של ישראל במזרח התיכון ובעולם ורמת ההתפתחות הכלכלית של המדינה (ראה איור 1). במילים אחרות, יחסי דת ומדינה יעצבו במידה רבה את עתידה של מדינת ישראל לשגשוג, לשקיעה או לדשדוש במקום.

התסריטים

הכוחות המניעים הבלתי-ודאיים יכולים לפעול באופן חיובי, שלילי, או ניטראלי מנקודת המבט של ישראל, וצירופים שונים ביניהם יוצרים ארבעה תסריטים: דשדוש, כיבוש, פילוג, חיבור. בשל האי-ודאות האופפת את פעילותם של הכוחות המניעים עשוי כל אחד מתסריטים אלה להתממש בעתיד (ראה לוח 3).

בניית התסריטים על פי לוח 3, מתבססת על מספר עקרונות ראשיים:

- 1. חשיבה מערכתית מורכבת** – יצירת התסריטים מחייבת בחינה של גורמים רבים: מערכת יחסים פוליטית – דת ומדינה – ומערכת יחסים תרבותית-חברתית שמעורבים בה משתתפים רבים: חילונים, חרדים, דתיים-לאומיים, הממסד הרבני, יהדות חו"ל ועוד. קבוצות אלה מפוצלות בתוכן לקבוצות משנה, המושפעות מקשת רחבה של גורמים מניעים. המחלוקות וההשלמות בין גורמים אלה מעצבות את דמות המדינה בתחומים רבים: זהות והזדהות, סמכות והתפתחות כלכלית וחברתית. הראייה המחקרית מתמקדת לרוב במימד אחד: פוליטי או חברתי, בקבוצה אחת או שתיים: חילונים וחרדים, או בנושא אחד: הדתה, שירות בצה"ל, התנחלות ועוד.
- 2. זיהוי אי-ודאויות** – הגורמים המניעים מתחלקים לשתי קבוצות: גורמים שלגביהם קיימת הסתברות גבוהה, כמו דמוגרפיה, וגורמים אחרים בלתי ודאיים, כמו כוח פוליטי, למשל, או מודרניזציה, אשר עשויים לשנות את המנגנונים והדפוסים ההיסטוריים ולהסיט את המערכת לעבר דפוסי יחסים אחרים.
- 3. חשיבה היסטורית ואופק זמן ארוך** – זיהוי מגמות אפשריות בהתנהגות הכוחות המניעים: המשך מצב קיים או שינוי דגמי העבר בטווחי זמן שבין עשר לעשרים

שנה. מבחינה זו שונה בניית תסריטים מהנטייה הרווחת במחקר ובמדיניות להגביל את אופק הזמן להווה בעיקר משיקולים של חוסר ביטחון בזיהוי מגמות עתידיות ובאיתור אי-ודאויות.

4. **בחינת עתידים חלופיים** – פיתוח תסריטים אפשריים (לאו דווקא רצויים) המתייחסים למערכות יחסים אפשריות בין דת למדינה ולהשפעת מערכות יחסים אלה על דמות המדינה לאורך זמן.

5. **פיתוח אסטרטגי** – זיהוי האסטרטגיה הקיימת על פי החלטות העבר והצגת אסטרטגיות חלופיות.

לוח 3: התסריטים לפי הכוחות המניעים הבלתי ודאיים

כיוון ההשפעה של הכוחות המניעים הבלתי ודאיים			הכוחות המניעים הבלתי ודאיים
שלילי (-)	ניטראלי (+, -)	חיובי (+)	
עצמה רבה – הקצנה דתית תוך דחיית הבנות ופשרות	עצמה מתונה בשל עליית מפלגות מרכז המהוות לשון מאזניים	עצמה מתונה עד רבה – המפלגות החרדיות והדתיות פועלות לקידום הבנות ופשרות	כוחן הפוליטי של מפלגות דתיות וחרדיות
דחיית המודרניזציה על-ידי האוכלוסייה החרדית	קבלה חלקית של המודרניזציה	השתלבות במערכת המודרנית תוך שמירה על מסגרות דתיות	מודרניזציה
נמוכה: הסתגרות, הקצנה ומאבקים	פשרות חלקיות	רבה: פתיחות ורגישות לאחר	סובלנות
נגררת וחסרת אונים	בין הנהגה להיגררות, ללא יזמה	מכוונת ומנווטת	משילות
פיצול עמוק, התנגדות למערכת הקיימת תוך קידום אינטרסים פרטיקולריים	חילוקי דעות, פשרות חלקיות	סולידריות בין קבוצות תרבות, תמיכה במערכת הקיימת תוך גילוי אזרחות טובה והבנה לצורכי החברה והמשק	תהליכים חוץ פרלמנטריים ומקורות סמכות אלטרנטיביים
המשך הסכסוך, פילוגים פנימיים עמוקים	פתרון הסכסוך והתעצמות סכסוכים פנימיים	פתרון הסכסוך ויצירת לכידות גבוהה	גיאופוליטיקה

תסריט הדשדוש

תמצית

זהו התסריט של עסקים כרגיל. לקברניטי המדינה אין חזון מנחה וחשיבה אסטרטגית בנושא יחסי דת ומדינה. הפוליטיקה עסוקה בכיבוי שריפות ואינה צופה את פני העתיד. כל האנרגיה מושקעת בניסיון להגיע להסכמות קואליציוניות קצרות טווח גם במחיר הקרבת העתיד. בתסריט זה עוסקות המפלגות בהשרדות תוך העדפת שיקולי הטווח הקצר והתעלמות מהטווח הארוך. רמת המשילות נמוכה, שליטת האורתודוקסיה בחיים הציבוריים מתחזקת תוך דיכוי זרמים אחרים. התוצאה היא היעדר אלטרנטיבות בתחום הנישואין, הגירושין והגיוור. נמשכים הדרת נשים, השליטה בדמות הפרהסיה והדיכוי של זרמים דתיים אחרים. יש ניסיון ליצור שינוי: נשמעות קריאות לשוויון בנטל, לשתי מדינות לשני עמים, להקמת ועדות האמורות לחולל שינוי; ואולם כאשר מתפזר אבק הרטוריקה מתברר כי המצב נותר ללא שינוי משמעותי בעיקר בשל התנגדות המפלגה הדתית-לאומית לשינוי במתווה הגבול, בשל התנגדות הציבור החרדי לשאת באופן שווה בנטל הכלכלי והביטחוני ובשל התנגדות הממסד הדתי לכל שינוי באופי החיים הציבוריים.

תסריט מפורט

מודרניזציה

תהליכי המודרניזציה בקרב האוכלוסייה החרדית הם שטחיים. לאחר היחשפות מינימלית ללימודים כלליים בתלמודי התורה עוברים רוב התלמידים החרדים לשיבות הקטנות ולישיבות הגדולות ואינם ממשיכים בלימודי יסוד החינויים להשתלבות בשוק העבודה המודרני. הם אינם לומדים אנגלית, מתמטיקה ומדעים, ורמת העברית שבפיהם דלה. רוב הצעירים החרדים מעדיפים להמשיך במסלול תורתו אומנותו, ומי שיוצאים לשוק העבודה אינם מתאימים להשתלבות בתעסוקות מודרניות ומכניסות. רובם עובדים באופן חלקי ובשכר נמוך בפרנסות המשרתות את הקהילה. לפיכך גם העלייה הסטאטיסטית בשיעור ההשתתפות של גברים חרדים בכוח העבודה אינה תורמת למדינה מבחינה כלכלית.

העובדה שהאוכלוסייה החרדית, שחלקה הגדול הוא בלתי יצרני, מהווה כחמישית מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל בשנת 2023, גורמת להידרדרות במצבה הכלכלי של מדינת ישראל. אולם גם לנוכח מגמה זו מתמידים החרדים בסרבנותם לתרום למשק ולכלכלה וממשיכים לתבוע סיוע מהמדינה. הם מתעקשים ומצליחים למנוע את הוראת מקצועות הליבי"ה החינויים להשתלבות בעבודה במשק מודרני. החרדים ממשיכים

לעסוק בפרנסות שוליות שתרומתן למשפחה ולמשק דלה. ההכנסה הנמוכה מתבטאת גם בעלייה דלה יחסית בצריכה, בתשלום מיסים נמוך ובפגיעה במשק ובכלכלה. החרדים ממשיכים בסירובם להתגייס לצה"ל ולתרום באופן שווה לביטחון. מצב זה מעמיק את האי-שוויון בנטל הכלכלי והביטחוני. הנטל על החילונים גדל. הממשלה אינה מפעילה סנקציות נגד החרדים וממשיכה לתמוך בתלמידי הישיבות. בעקבות זאת גדל הפער בין הנושאים בנטל לבין המשתמטים, וגוברים הכעס והטינה בין המחנות. האוכלוסייה החרדית מנצלת את נציגותה הגדלה בכנסת ובממשלה להמשך הזרמת כספים לציבור מצביעה. המשך התמיכה באוכלוסייה החרדית מכספי הציבור מעורר גל של מחאה ותגובת נגד של סרבנות. מה שמעצים את הכעס הוא ניסיונם של החרדים לאכוף את תרבותם על סביבתם באמצעות אלימות ובחיקוק.

פוליטיקה

תוצאות הבחירות, לרבות הבחירות לכנסת ה-19, מותירות את המפלגות החרדיות והדתיות כגורם רב השפעה. בעידן של פיצול פוליטי עמוק והיעלמות המפלגות הגדולות, עתידות מפלגות השלטון להזדקק לתמיכת החרדים והדתיים. צמיחתן של מפלגות מרכז מקטינה אמנם את השפעת המפלגות הדתיות והחרדיות אך אינה מייצרת אותה. התבוננות לטווח הארוך מאותתת על שיבה של החרדים לעמדות הכוח שמהן נדחקו בראשית הכנסת ה-19. הסיבות לכך הן גידול האוכלוסייה החרדית, גידול במשקלן הפוליטי של המפלגות החרדיות, הצורך של החרדים במשאבים הציבוריים וחוסר ההסכמה והפילוג הצפוי בין מפלגות מרכז בעלות גישה מתונה לסכסוך הישראלי-פלסטיני לבין מפלגות ימין והמפלגה הדתית-לאומית. לחלל שיווצר בשל פרישת מפלגות המרכז המתונות ייכנסו החרדים.

ההשתתפות של המפלגות הדתיות והחרדיות בממשלה תאפשר להן להפנות משאבים ציבוריים לציבור בוחריהן ולהעניק לו הטבות רבות במיוחד בתחום הדיור והקצבאות. יישובי העומק ביהודה ושומרון עתידים להמשיך לצמוח ולהתרחב ולמנוע כל אפשרות של הקמת מדינה פלסטינית רציפה ובעלת כושר קיימות מבחינה כלכלית. סדר עדיפויות לאומי זה, המוכתב על ידי שיקולים קואליציוניים, פוגע ביישובי הפריפריה של מדינת ישראל. ההתיישבות בגליל ובנגב מוזנחת, והאוכלוסייה היהודית באזורים אלה נוטשת בהתמדה את יישוביה. האוכלוסייה הערבית מוזנחת גם היא ללא הקצאת משאבים ודיור בהיקף הנדרש. התוצאה היא בנייה בלתי חוקית של ערבים על שטחים חקלאיים ועל שטחי המדינה. הממשלה אינה מתמודדת עם מצוקת הבדווים בנגב, הממשיכים להתפשט על פני המרחב.

סובלנות

ניצול השלטון לקידום סדר יום דתי-לאומי, חרדי ולאומני מעורר תסיסה והתנגדות. הכעס והניכור בין הקבוצות החברתיות השונות מעמיקים. כל קבוצה מסתגרת באזורים משלה: בועות חילוניות, שכוונות דתיות-לאומיות, גטאות מתרחבים של חרדים וגטאות של האוכלוסייה הערבית בפריפריה. החרדים מחריפים את תהליכי ההדרה של נשים, וברוב יישוביהם קיימת הפרדה במרחב הציבורי בין נשים לגברים במדרכות, באוטובוסים ובמוסדות ציבור. מדי פעם יש התפרצויות של השחתה ואלימות מצד חרדים נגד נשים ומשפחות חילוניות הגרות בסמוך לאזורים חרדים. פה ושם יש ניסיון לעצור את התחבורה בשבת ברחובות סמוכים לאזורים החרדים. החברה הישראלית שסועה ומפולגת.

משילות

הממשלה מגלה אזלת יד מול תהליכי הפיצול המעמיקים. היא מקימה ועדות על מנת להתמודד עם הסוגיות השנויות במחלוקת, אך נכנעת לשותפים הקואליציוניים. כל קיומה הוא הישרדות ללא חזון, ללא אסטרטגיה ובלא משילות. במצב זה עובר מוקד הכוח לפוליטיקה החוץ-פרלמנטרית ולמקורות סמכות אלטרנטיביים.

תהליכים חוץ פרלמנטריים ומקורות סמכות אלטרנטיביים

המוחים נגד השיטה הקיימת המעדיפה את החרדים והמתנחלים הם ארגונים חוץ פרלמנטריים הפועלים מחוץ למסגרות הפוליטיות. נושאי המחאה כנגד סדר העדיפויות החברתי והגיאופוליטי של הממשלה הם צעירים בני המעמד הבינוני. הם יוצאים לרחובות במחאה ובדרישה לצדק חברתי, לשוויון בנטל, למדינת לאום יהודית ולשלום. הציבור החילוני מפולג, חלש, מרבה למחות, אך אינו מציע חזון ודרך פעולה לליכוד כל קבוצות המחאה.

בני הציבור החילוני, הרפורמי והקונסרבטיבי נותרים בשוליים. מדי פעם הם עותרים לבית המשפט, בית המשפט פוסק לטובתם, אך הממשלה מעדיפה פשרות לטובת החרדים והדתיים. רבנים, שרים וחברי כנסת מגנים את בית המשפט. תהליכים אלה מגבירים את תחושות הכעס של החילונים כלפי הציבור החרדי ואת ההסתייגות מהמונופול של הדת על חיי הפרט והמשפחה. פה ושם נרשמות פעולות אלימות של חילונים כלפי חרדים ומוסדותיהם, ובשוליים מתפתח שיח של החזרת פנקסי חוגר והשתמטות. הציבור ממשיך לצאת להפגנות שאינן מוליכות לשינוי. ישראל מפולגת, והיהודים בארה"ב מבקרים את ישראל בחריפות ומתרחקים ממנה בהדרגה.

פעילות חוץ פרלמנטרית ענפה מתקיימת גם בציבור הדתי-לאומי באזורי יהודה ושומרון שבעומק הגדה המערבית. בניגוד לצעירים החילוניים מונעים חוגים אלה על ידי חזון ברור. בעיני עצמם, הם אלה שמעצבים את המפה העתידית של ישראל והם

נהנים מתמיכה גבוהה של הקצונה בצבא. הצעירים הדתיים-לאומיים רואים במסלול הצבאי ייעוד מקודש. שיעור הקצינים הדתיים עולה ומגיע לכדי מחצית מכלל הקצונה. חלק גדול מהם התחנך במכינות קדם-צבאיות ומתגורר ביישובי העומק. קצינים דתיים ממלאים תפקידים של מחיטים ומגיידים, והם משמשים סמלים להזדהות לציבור החיילים. ההקצאות הציבוריות הגדולות ממשיכות להגיע לשטחים על חשבון השקעות בפריפריה החברתית. על הקצאות אלה נפרס מסך עשן של מאבק משותף של חילונים ודתיים-לאומיים בהקצאות לחרדים. מה שנותר מהעין היא העובדה כי החרדים נוטלים רק חלק קטן יחסית מן הקופה הציבורית בהשוואה למתנחלים.

גיאופוליטיקה

המזרח התיכון נכנס לתקופה ארוכה של חוסר יציבות. בחלק מהמדינות שהתחלף בהן השלטון שוררת אנרכיה. המפלגות האסלאמיות שעלו לכס השלטון אינן מצליחות להתמודד עם הבעיות החברתיות, הכלכליות והביטחוניות. הצבא שומר על מידה גבוהה של עצמאות ומתעמת עם השלטון האסלאמי ואף מדיח אותו. צעירים ליברליים יוצאים בהפגנות ענק נגד אזלת היד של השלטון בתחומי הדיור, התעסוקה והספקת השירותים. הסכסוך בין איראן לשכנותיה במפרץ מחרף, והמעצמות מפגינות אזלת יד. על רקע זה נדחק הסכסוך הישראלי-פלסטיני לקרן זוית. הרשות הפלסטינית מסרבת להכיר בישראל כמדינת העם היהודי, הנתק בין הפתח בגדה והחמאס בעזה נמשך, ומצבה הכלכלי של הרשות הפלסטינית נואש. במצב דברים זה אין לחץ על ישראל לצאת מהשטחים, ואין כוונה לפנות התנחלויות.

בהעדר פתרון גיאופוליטי הופכת ירושלים לעיר דו-לאומית. הערבים בירושלים משולבים בתעסוקה במערב העיר, לומדים במכללות, צורכים בקניונים ומבקרים בבתי הקפה והמסעדות שברחבי העיר. תושבי מערב העיר היהודים פוקדים את העיר העתיקה ומזרח ירושלים. הפלסטינים מקימים רשימה עירונית המתמודדת בהצלחה בבחירות העירוניות. סוד הצלחתה הוא ביכולתה לגייס את הציבור הערבי סביב מצע שאינו פוליטי ומתייחס רק לשוויון זכויות. המודל הפלסטיני שהצליח בירושלים הופך להיות למודל מנחה לציבור הפלסטיני ברחבי הגדה.

דמות המדינה

דגם הדמוקרטיה הסדרית שהותווה עם הקמת המדינה הולך ומתפרק. להלכה ישראל היא דמוקרטיה, אך למעשה ישראל היא מדינה שבה שלטון החוק מרכין ראש בפני המתנחלים, מדיר זרמים דתיים שאינם אורתודוקסיים ומפלה ערבים בתוך ישראל ופלסטינים בשטחים. תהליכים אלה מעוררים תסיסה, מגבירים את הביקורת על ישראל

בקרב הקהילות היהודיות בתפוצות ומוליכים לפילוג חברתי בתוך המדינה. הפילוג החברתי מלווה בשקיעה כלכלית. ענף ההיי-טק מציע אמנם מקומות עבודה ברמת שכר גבוהה, אולם הצעירים החרדים חסרי הכישורים אינם יכולים להתמודד עם תעסוקה זו. התוצאה היא יציאה של מפעלים ומקומות עבודה למקומות בחו"ל שבהם קיים כוח אדם מתאים. הצמיחה הכלכלית של ישראל קטנה. ההכנסות ממסים פוחתות. הקופה הציבורית מתרוקנת. בד בבד מופעלים לחצים מצד האוכלוסייה החרדית הענייה להגדלת חלקה בהקצבה הציבורית.

כוחם של הדתיים-לאומיים וחבירתם לגורמים לאומנים בימין מונעים את הקמתה של מדינה פלסטינית. בשני הצדדים יש המסתלקים מהרעיון של הסכם שלום, המבוסס על הפרדה לשתי מדינות, ובמקום זאת תובעים שוויון זכויות במסגרת מדינה אחת. במציאות קיימות שתי מסגרות פוליטיות נפרדות: מדינת ישראל והרשות הפלסטינית. אולם האחרונה מצויה על סף קריסה ומתקשה להתקדם לעבר היעד של מדינה בת-קיימה. בשטחי יהודה ושומרון לא נוצר רוב יהודי. לישראל אין מסה דמוגרפית קריטית לסיפוח השטחים ולקיומה של מדינה יהודית דמוקרטית. המשך השליטה בשטחים פירושו מדינה יהודית שאינה דמוקרטית, או מדינה דמוקרטית ולא יהודית בין הנהר לים.

תסריט הכיבוש

תמצית

התהליך המרכזי בתסריט זה הוא כיבוש מוקדי הכוח בחברה הישראלית על ידי הציונות הדתית-לאומית בשיתוף פעולה עם כוחות הימין הלאומני. שני המחנות פועלים למימוש החזון של ארץ ישראל השלמה. הרעיון המרכזי בבסיס תהליך הכיבוש הוא שהציונות החילונית מיצתה את תפקידה ההיסטורי. היא הניחה את היסודות להקמת מדינת ישראל כארץ מקלט, ועתה בא הזמן להקנות למדינת ישראל את ייעודה האמיתי: מדינה יהודית על פי ההגדרה הדתית והלאומית. לשם כך מושקעים תכנון ומאמץ לכיבוש מוקדי השלטון המרכזיים: בממשלה, בצבא, בבירוקרטיה, בתקשורת, במכוני מחקר ובאוניברסיטאות. הקואליציה הפוליטית מורכבת ממפלגות ימין, ממפלגה דתית-לאומית וממפלגות מרכז. בתמיכת הדתיים הלאומיים היא פונה נגד החרדים ומחייבת גיוס לצבא. קואליציה זו אינה מגיעה להסכם שלום עם הפלסטינים. היא מאפשרת לציבור הדתי-לאומי לחזק את ההתנחלויות, ובסופו של דבר מוליכה ליצירת מדינה דו-לאומית המושתתת על כיבוש ודיכוי. החזון הציוני, שבמרכזו מדינת לאום של העם היהודי המושתתת על עקרונות דמוקרטיים, מתערער.

תסריט מפורט

תהליכים חוץ פרלמנטריים ומקורות סמכות אלטרנטיביים

הציונות המהפכנית, שהציבה אידיאל גאולה במתכונת חילונית, ירדה מבמת ההיסטוריה. במשך תקופה ארוכה, מראשית העלייה השנייה ועד הקמת המדינה, דרך יישוב הספר וכיבוש השממה, הציגה הציונות החילונית אידיאל גאולה לאומי, שליכד את רוב הציבור תחת הנהגה מהפכנית בעלת אופי חילוני. במרכז המהפכה עמד האידיאל של שיבת העם היהודי להיסטוריה כריבון בארצו תוך הקמת חברת מופת סוציאליסטית בעלת שליחות עולמית. הקיבוץ והמושב הוצגו לא רק כיישובים בעלי משמעות ארצית, אלא גם כסמלים של פדות וגאולה. באמצע שנות השישים, עם השלמת יישוב הספר, דעך הגל המהפכני החילוני.

מלחמת ששת הימים יצרה גל שני, בעל אוריינטציה דתית, באידיאולוגיה הציונית, ובמרכזו שיבה למפת ההתיישבות היהודית העתיקה. סמלי הציונות של הגל הקודם, כמו: דגניה, נגבה, תל חי – ירדו מגדולתם, ואת מקומם תפסו הכותל, מערת המכפלה, שילה וסבסטיה. הלפיד עבר מידי הציונים החילוניים לציונים הדתיים. המשיחיות הדתית מבית היוצר של הרב קוק ותלמידיו במחנה האמוני החליפה את הציונות החילונית כנושאת הדגל.

החזון הקולקטיבי של האבות המייסדים, שבמרכזו מדינה וחברת מופת סוציאליסטית בעלת גוון אוניברסלי, התחלף בחזון חדש שבמרכזו ארץ ישראל השלמה כשלב חיוני בדרך לגאולה דתית. חזון ההשתלבות במשפחת העמים וזכייה בהכרה עולמית הומר בחזון של הסתגרות תוך פגיעה בעקרונות של זכויות אדם וזכויות לאומיות. חזון שבמרכזו מדינה הוחלף בחזון שבמרכזו ארץ, חזון של פדות חברתית השתנה לחזון של גאולה דתית, ותפיסה לאומית-חילונית הפכה ללאומית-דתית. שינוי זה הוא גם בשל העמקת תהליכי האינדיווידואליזם בקרב הציונים החילוניים. התפיסה הקולקטיבית – קיום המדינה, מחויבות לחברה, זיקה וסולידריות לאומית – שהייתה נדבך מרכזי בחזון הציוני, הפכה אנכרוניסטית. ערכים הקשורים ב"אנחנו" נדחקו מפני הערך של ה"אני".

תחושת הביטחון בעקבות הניצחון במלחמת ששת הימים תרמה גם היא להמשך פירוק הסולידריות, שנוצרה והתקיימה בצל האיום. על רקע זה התעוררו זרמים חילוניים חדשים, שביקשו להחליף את הנרטיב הלאומי המוכר בנרטיב אזרחי חדש, שבמרכזו גאולת הפרט. את הסולידריות הלאומית-יהודית החליפו זכויות הפרט. במקום הקשר בין העם למדינה הודגש הקשר שבין הפרט למדינה. מי שנותרו במחנה החילוני הציוני הוותיק מצאו עצמם בלי בית רעיוני. מטבע הדברים חלקם נמשך לנרטיב האזרחי-אינדיווידואלי. חלק גדול אחר העתיק את נאמנותו הפוליטית למחנה הלאומי. מלחמת יום הכיפורים סימנה את הסתלקותו של המחנה החילוני-לאומי בעל הגוון הסוציאליסטי ממרכז הבמה הפוליטית-תרבותית.

מול הריקנות במחנה החילוני נרשם שינוי דרמטי במחנה הדתי-לאומי. ראשיתו באמונה דתית שבמרכזה תכנית של גאולה מדינית בעלת אופי משיחי. על פי תכנית זו, התהליכים המדיניים מכוונים לתכלית עליונה הנסתרת מעיני רוב העם. רק מתי מעט, רבנים בציונות הדתית ותלמידיהם, מבינים את התכנית ופועלים להגשמתה. הקמת המדינה על ידי חילונים ציוניים היא מהלך עמוק ונסתר מן העין שמטרתו לרכז העם היהודי בארץ ישראל להגשמת יעודו: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות, יט, ו). המדינה והחברה שיוקמו עתידים להוות דגם מופת מוסרי לאנושות כולה. לשם כך, כפי שניסח הראי"ה קוק את הרעיון הלאומי היהודי, "צריך דוקא שיהא ציבור זה בעל מדינה פוליטית וסוציאלית וכסא ממלכה לאומית ברום התרבות האנושית, יעם חכם ונבון וגוי גדול"⁶³. פירוש הדבר כי קיומה של מדינת לאום יהודית על אדמת ישראל יש בה משום ערך דתי עמוק שבמרכזו מימוש ההבטחה והגשמת אידיאה אלוהית.

סימנים ראשונים של חילופי הדורות באידיאולוגיה הציונית התגלו בעלייה ההמונית לסבסטיה של פעילי גוש אמונים ביולי 1974 תוך התנגשות עם שלטון החוק. תפקיד מרכזי בהתנגשות זו מילא הרב צבי יהודה הכהן קוק, בנו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מייסדה של ישיבת מרכז הרב. המתנחלים האידיאולוגיים הדתיים, בשונה מהמתנחלים בבקעת הירדן, שהיו קשורים במפלגת העבודה, ומהמתנחלים בהתנחלויות של איכות חיים סמוך לקו הירוק, הונעו על ידי תפיסה אמונית של מצוות יישוב הארץ ופיקוח נפש. על מנת למנוע אפשרות של פינוי ההתנחלויות בעתיד הונחו צעירים דתיים להיכנס ליחידות המובחרות בצה"ל ולשרת בהן כקצינים. ההנחה הייתה כי כיבוש צה"ל מבפנים יעמיד מחסום בפני כל אפשרות של פינוי יישובים בעתיד. היחידות המובחרות שהיו מזוהות בעבר עם לוחמים מהקיבוצים החילוניים הפכו להיות מזוהות עם בני ההתנחלויות.

גיאופוליטיקה

עליית הימין לשלטון בישרה את הניצחון של המחנה הלאומי והדתי והפיכתו לכוח מוביל בפוליטיקה הלאומית. תרמו לכך גם התפתחויות גיאופוליטיות, אשר חיזקו את התפיסה הדתית לאומית. הסרבנות הפלסטינית להכיר במדינת ישראל כמדינת העם היהודי והטלטלה שאחזה במזרח התיכון מאז 2011 הרחיקו את האפשרות להגיע להסכם של שתי מדינות לשני עמים. הבנייה בהתנחלויות נמשכה, וקרנם של קצינים דתיים-לאומיים, שבאו משיבות ההסדר ומהמכינות הקדם-צבאיות הדתיות ביישובי ההתנחלויות, עלתה. מוסדות אלה הכשירו וטיפחו דורות רבים של לוחמים ומפקדים בעלי אוריינטציה גאולית. מפקדים אלה ראו בשירות בצבא חובה קדושה, אך חובת הציות הבסיסית שלהם הייתה לרבנים. החילונים קיבלו את הדברים בהבנה. חיילים

⁶³ קוק הראי"ה, 1921, עמ' קד.

חילונים עמדו נפעמים מול האמונה, הפטריוטיות, ההקרבה והאומץ של קצינים דתיים לאומיים מבלי לראות את הרבנים, את הישיבות ואת פסקי ההלכה שעמדו מאחורי טיפוח דור הקצינים החדש. עד מהרה טיפסו קצינים אלה במעלה סולם הדרגות, וכיום, בשנתה ה-75 של מדינת ישראל, הם מפקדי האוגדות וממלאי התפקידים הבכירים בצה"ל. רבים מביניהם שומרים אמונים לרבנים בישיבות שמהן יצאו, ובבוא יום פקודה, כאשר יצטרכו להכריע בין ציות לחוק לבין פסיקת הרבנים לא ברור היכן יעמדו.

פסקי הלכה של רבני הציונות הדתית חיזקו את האגף הדתי-לאומי במדינה: היו רבנים שפסקו כי הסדר מדיני שכרוך בנסיגה הוא בגדר סכנה מוחשית ומיידית, וכי במקרה של "רודף ומוסר" מוטלת חובה על כל אדם למנוע את הסכנה. בכך ניתנה רשות לפגוע גם ביהודים. תורת ישראל, שכל נתיבותיה שלום, הפכה בידי אלה לתורה של "איש יד באחיו". פסיקות רבניות מתונות יותר אסרו לימודי חול במכוני מחקר ליד ישיבות, והורו על הפרדה בין נשים לגברים בצבא. תחום המחלוקת המרכזי היה נושא הממלכתיות, שבעבר היה בבת עינה של הציונות הדתית. בתחום זה נאסר על החייל לסרב פקודה, אך נאמר לו כי בבוא יום פקודה הוא אינו חייב לגלות מוטיבציה לביצוע פקודה העומדת בסתירה לעקרונות שעליהם הונך. כך הפכה הממלכתיות שהייתה בעבר ברורה מאליה לתחום אפור פתוח לפרשנויות שונות של רבני הציונות הדתית. פרקליטות המדינה, מערכת הביטחון והמשטרה השלימו עם פסיקות אלה תוך גילוי רפיסות ומורד רוח.

החדירה לצבא והפיכתו מצבא העם בהנהגת ההתיישבות העובדת לצבא המונהג על ידי מתנחלים היה רק חלק אחד בתהליך עמוק ורחב יותר של כיבוש מוסדות השלטון, החברה והתרבות. בעקבות כיבוש הצבא בא כיבוש המערכת הבירוקרטית, שינוי אופיה של האקדמיה, כיבוש הפוליטיקה והממשלה ושינוי סדר היום הפוליטי, לאו דווקא דרך המפלגות הוותיקות. במערכת האקדמית הופיעו מכוני מחקר וחוקרים שפיתחו מצע תומך במדיניות לאומית התומכת בהתנחלויות, וסיפקו עילות משפטיות וביטחוניות להמשך ההיאחזות בהן. מול התקשורת המזוהה עם ערכי השמאל הליברלי צמחה תקשורת נגדית המזוהה עם ערכי הדת והלאומיות.

סובלנות ופתיחות

למתכנני תהליך הכיבוש הדתי-לאומי היה ברור כי תכניתם לא תתמש כל עוד ישנם מוקדי התנגדות בקרב קבוצות של אינטלקטואלים ואנשי תקשורת המאמינים בחירות הפרט ובזכותו לבקר את השלטון. היה צורך לנטרל את השפעתם באמצעות הצגתם כשמאלנים קיצוניים, שאיבדו את הקשר למולדת ולציונות. לצורך זה הוקמו בכספי תרומות מחו"ל מכוני מחקר וארגונים בעלי אוריינטציה לאומית שתכליתם ניפוץ ההגמוניה התרבותית של מה שהוגדר כ"מחנה השמאל הפוסט-ציוני". השלב הבא היה

השתלטות על כלי התקשורת ועל מוקדי הפצת התרבות. העצמה התרבותית שנבנתה בדרך זו אפשרה את השלמת הכיבוש הפוליטי. במסגרת זו הובנתה מחדש האידיאולוגיה של מערכת החינוך. נפסלו ספרי הוראה, הודחו מפקחים ביקורתיים במערכת החינוך הפתוחים לנרטיבים אלטרנטיביים. הוכתבו מסלולי סיורים לתלמידים שכללו אתרים דתיים ובכלל זה עיר האבות חברון ועיר דוד – אתר המנוהל על ידי העמותה הדתית אלע"ד. החינוך פעל לשנות את המפה היישובית הישראלית ולהפכה למפה יהודית, הכוללת את יישובי האבות והנביאים תוך מחיקת הנוכחות הפלסטינית. באופן זה ניתנה לגיטימציה חינוכית למפעל ההתנחלויות. ההתנחלויות זכו להשקעות מהקופה הציבורית, ויישובי הפריפריה בתוך הארץ המשיכו להיחלש. כל ניסיון לפרוץ את מונופול הדת ולקדם הכרה בזרמים אחרים ביהדות נידון לכישלון.

הרוב הדומם בציבור הישראלי קיבל תהליכים אלה בהבנה ולעתים בהתלהבות. רוב הציבור עיף ממסע הביקורת וההכפשות נגד המדינה שהחל באוניברסיטאות ונמשך בתקשורת הכתובה. מכוני המחקר הציונים-דתיים, פעולות משרד החינוך, הכתיבה של עיתונאים תומכי הימין זכתה לאהדה רבה בקרב הרוב הדומם, שקולו לא נשמע בהיכל התרבות.

פוליטיקה

הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הדתית-לאומית ושל האוכלוסייה החרדית ביססו את תהליכי הכיבוש הפוליטי של מגזרים אלה. בעקבות זאת גדל משקלן של המפלגות החרדיות והדתיות והלאומיות בכנסת. מפלגות אלה, ששימשו בעבר כלשון מאזניים, הפכו לגוש חוסם שבלעדיו לא ניתן להרכיב את הממשלה.

משילות

רמת המשילות עלתה. הביטחון העצמי של המנהיגות הימנית גבר. הברית עם המחנה הדתי והחרדי סיפקה בסיס מוצק לכיבוש עמדות הכוח התרבותיות שעדיין אוישו על ידי מחנה השמאל. התהליך הוצג כמהלך דמוקרטי וציוני שנועד לחלץ את התרבות מידי מחנה שהשתלט על הדמוקרטיה ומנע כניסת כוחות אחרים. זו הייתה הצגה מתוחכמת שזכתה לתמיכה מצד חלק גדול בציבור החילוני שקצה נפשו ב"סמולנות", או במשלב גבוה יותר – ב"פוסט-ציונות". הנטייה של האוניברסיטאות למחנה הדמוקרטי והליברלי חשפה אותן לביקורת רחבה מצד הציבור, והעמיקה את התמיכה במכוני המחקר הדתיים-לאומיים שהציגו זרם אינטלקטואלי אלטרנטיבי. התופעה של אנשי אוניברסיטה, שהזדהו עם הקריאה לחרם ולסנקציות על ישראל ואימצו את הנרטיב הפלסטיני, עוררה זעם רב בקרב הציבור. על רקע זה נתפסה כניסתו של המחנה הדתי-

לאומי למרכז הבמה הפוליטית-תרבותית כהצלה לספינה שאיבדה את דרכה. אבדן הדרך של הציונות בשנות התשעים של המאה הקודמת ובעשור הראשון של המאה ה-21 הוחלף בעשור השני והשלישי בתוכן חדש של ציונות בעלת גוון דתי ולאומי.

מודרניזציה

תפיסת מוקדי הכוח התרבותיים והפוליטיים על ידי כוחות דתיים-לאומיים סייעה מאוד בקידום תהליכי המודרניזציה בקרב הציבור החרדי וסייעה להשתלבות גוברת של הציבור החרדי בחיים הציבוריים ולנשיאה משמעותית יותר בנטל הבטחוני והכלכלי. רבים מקרב מחנה זה, שהסתייגו בעבר מהפריצות בצה"ל, מהאידיאלוגיה של השמאל, מהכפירה של בני הקיבוצים והמושבים, יכולים היו לקבל עתה ביתר קלות את המסגרות הצבאיות, שבהן הונהגה הפרדה מלאה בין נשים לגברים.

הציונות הדתית גילתה סובלנות והתחשבות גדולה בציבור החרדי. הרבנים הדתיים-לאומיים גילו הבנה לאי-שירות של חלק מהחרדים בצה"ל, וחלקם אף הצדיק השתמטות של גברים חרדים מעבודה בנימוק כי הדבר משקף אידיאלים של הסתפקות במועט. הדבר לא מנע מחרדים רבים לשרת בצבא ולהשתלב בשוק העבודה, להפך: תהליכי המודרניזציה בקרב הציבור החרדי נמשכו, ובכלל זה רכישת השכלה ויציאה לעבודה. תהליכים אלה אף התחזקו בעקבות גילויי הסובלנות והנטייה של חלק מראשי הישיבות הדתיות לאומיות להפוך לחרדיות-לאומיות. כל אלה יצרו מצע להידברות ולהתקרבות. המודל הציוני-דתי של מעורבות לאומית עמוקה לצד אורח חיים דתי משך אליו את לב החרדים. שיעור ההתגייסות של החרדים לצה"ל עלה מ-20 ל-50 אחוז. המתגייסים באו בעיקר מהשוליים, העילויים נותרו בישיבות.

דמות המדינה

בעקבות התהליכים המתוארים עברה הציונות תהליך הדתה, וזכתה למקום נכבד בקודקס הערכים היהודי-דתי. המחנה החילוני ובמיוחד הקבוצה הליברלית התרחק מהציונות, שנתפסה כרעיון פונדמנטליסטי ופשיסטי שמיצה את עצמו. בין שתי התייחסויות קוטביות אלה בחר רוב הציבור בראשונה, וקיבל בהבנה ובהערכה את ההובלה של הציונות הדתית. בעיצומו של מהפך זה התברר לציבור החילוני כי הוא "נרדם בשמירה": מתוך ראייה קצרת רואי הוא חגג את כרסום הסטטוס קוו, את פתיחת בתי עסק בשבת ובמיוחד את עקיפת המונופול של הרבנות בתחום המעמד האישי. הוא מיקד את כעסו כנגד המגזר החרדי, בלי להבחין כי הכוח העולה האמיתי, שהשתלט על כל מוקדי הכוח במדינה, הוא הציונות הדתית. תרמו לתרדמת הציבור החילוני אינטלקטואלים מהקצה המתון של הציונות הדתית, שביקשו לגשר בין עולם האמונה, הדת והמסורת לבין עולם התרבות המערבית, בין התבונה המדעית לבין המחויבות לדמוקרטיה בעלת צביון מערבי.

חברי קבוצה זו האמינו באמת ובתמים כי ניתן לקיים שניות זו, ושכנעו חלקים גדולים בציבור החילוני. המציאות טפחה גם על פניהם. הדיון הרעיוני הסתיר את הדינמיקה החברתית והפוליטית שחוללה את המהפך בעומק החברה הישראלית.

כאשר הושלם כינונה של הדמוקרטיה התיאוקרטית היה כבר מאוחר מדי. מהפכות אינן ניתנות לצפייה מראש דרך הפריזמה הפילוסופית. מהפכות מתרחשות בעקבות תהליכים סוציולוגיים ופוליטיים, שהפילוסופים אינם ערים להם עד אשר הם מתעוררים למציאות חדשה המאופיינת בניכור של האליטות החברתיות של האתמול, בחבירה לגורמים ביקורתיים בחו"ל ובירידה בהזדהות עם המדינה. רוב הציבור קיבל תהליכים אלה באדישות ואפילו בשמחה לאיד.

במרחב הציבורי התרחבה ההפרדה בין גברים ונשים. גיוס הנשים לצבא הצטמצם. המרחב הציבורי הפך למפוקח יותר. היחסים עם הקהילות היהודיות הקונסרבטיביות והרפורמיות התערערו. גברה החקיקה עוקפת בג"צ, ושליטת הדת במדינה התחזקה. הגיור, הנישואין והגיורושין התנהלו אך ורק דרך המוסדות הרבניים האורתודוקסיים, ללא נתיבים חלופיים. הכפייה הדתית נעשתה בדרכי נועם, תוך צמצום ברור של זכויות הפרט. ישראל הלכה והתרחקה מהעולם המערבי והתקרבה לשכנותיה במזרח התיכון.

האידיאולוגיה השלטת בישראל נעשתה דומה מאוד לזו של מדינות ערב: שילוב הדוק בין דת ולאומיות. אידיאולוגיה זו זכתה לתמיכה רבה מצד הנוצרים במחנה השמרני והאוונגליסטי בארצות הברית. אלה יזמו בארה"ב מסעות תמיכה בישראל, גייסו כספים לתמיכה בציון ולמען מפעל ההתנחלויות. התוצאה הגיאופוליטית היתה התמזגות הדרגתית של מדינת ישראל עם הרשות הפלסטינית. המתיישבים הדתיים-לאומיים בגדה המערבית, חלק גדול מהקצונה בצה"ל וגם חוגים פוסט-לאומיים בישראל קידמו תהליך זה בברכה. בזירה הבינלאומית היו הדעות חלוקות. ליברלים שביקרו בעבר את ישראל ראו בהיווצרות מדינה דו-לאומית דבר מבורך. לדעת רבים במחנה זה, היהדות אינה אלא דת, ולא לאום, ולכן לא היה לדעתם מקום למדינה יהודית מלכתחילה. בחוגים ליברליים אחרים התייחסו לישראל כאל מדינה סרבנית, הפועלת בניגוד לנורמות בינלאומיות.

מי שעדיין תמכו ברעיון של מדינת לאום דמוקרטית של העם היהודי הבינו כי אין לישראל מסה קריטית להחזיק בכל שטחי יהודה ושומרון, ובמיוחד לא בעומק השטח. הכניעה לאוכלוסייה הדתית-לאומית וההישארות בעומק השטח נתפסה בעיניהם כנטישת החזון של האבות המייסדים: הקמת מדינת לאום יהודית ודמוקרטית בארץ ישראל. הם הבינו שלמעשה מתרחש תהליך שסופו מדינה אחת בעלת צביון דו-לאומי. בשנות העשרים של המאה ה-21 יש המפרשים תהליכים אלה כהכרה ישראלית מאוחרת בצורך להתמזג בסביבתה כדי להמשיך ולהתקיים. אחרים מפרשים את המציאות כבגידה של מפלגות הימין והשותפים הדתיים והחרדים בחזונם של מייסדי המדינה.

על רקע תהליכים אלה ניכרת הסתייגות גדלה והולכת מצד המחנה הליברלי ביהדות התפוצות, ושוב נשמעת קריאה להקים מרכז יהודי אלטרנטיבי ברוח המסורת היהודית ההומניסטית מחוץ לגבולות ישראל. גם בתוך המדינה התחזקה מחאתם של גורמים ליברליים-חילוניים, שקראו לשוב ולבסס את המדינה על עקרונות הומניסטיים ודמוקרטיים. למרות זאת נשארה המערכת האידיאולוגית והפוליטית הקיימת על כנה בעיקר בשל הקונפליקט המעמיק בין המערב לאיסלאם: ההתגרענות של איראן הוליכה למירוץ חימוש גרעיני, וקבוצות טרור קיבלו עידוד ותמיכה ממדינות המצויידות בנשק גרעיני. תהליכים אלה הציגו את ישראל כחיל חלוץ במאבק נגד האיסלאם הרדיקלי ועודדו את תמיכתם של גורמים קונסרבטיביים בישראל ובהישארותה בשטחים. קהילות יהודיות אורתודוקסיות בעלות גוון ימני בתפוצות חברו לגורמי ימין ולכוחות קונסרבטיביים בארץ, שקראו למאבק של הציוויליזציה הנוצרית-יהודית באסלאם. כל אלה ערערו את אופי התרבות היהודית כתרבות סובלנית והפכו את הסכסוך מסכסוך פוליטי לסכסוך דתי.

יהודים חילוניים-ליברליים, משכילים ומבוססים, נואשו מההקצנה הדתית בישראל והעדיפו לעזוב את הארץ בתחושה כי "לקחו לנו את המדינה". כתוצאה מכך הידלדלו משאבי ההון האנושי בישראל ונפגעה הצמיחה.

מצד שני גדלו ההשקעות בשטחים של חוגים ימניים, במיוחד נוצרים אוונגליסטים ולאומנים מרחבי העולם. המילניזם הנוצרי התחבר בדרך מרתקת עם חזון הגאולה המשיחי של ירשי הראייה קוק. שני המחנות רואים בהתיישבות הציונית ובריכוז העם היהודי בציון הגשמת תכנית אלוהית.

תסריט הפילוג

תמצית

תסריט הפילוג מונע על ידי כוחות המבקשים לנתק בין לאומיות לדת תוך כדי יצירת דמוקרטיה רב-תרבותית בישראל. הכוחות המניעים המרכזיים הם קבוצות חוץ פרלמנטריות בישראל, המייחסות לפרט מעמד מרכזי בעיצוב דמותה של המדינה, יחד עם קואליציה חדשה, המעוניינת לקדם דמוקרטיה ליברלית רב-תרבותית בישראל. בתסריט זה החברה מפולגת באופן עמוק והסובלנות נמוכה. הניסיון לקדם דמוקרטיה ליברלית רב-תרבותית נתקל בהתנגדות רחבה מצד החרדים והדתיים-לאומיים. מערכת השלטון מנסה ללא הצלחה להתמודד עם הפילוגים ולגבש הכרעות. בעקבות הכישלון מתעצמים תהליכי הפרישה של קבוצות שונות מההוויה הישראלית.

תסריט מפורט

סובלנות

תסריט הפילוג מתחולל על רקע הקצנה ביחסים בין חרדים לחילונים ועל רקע אי הסכמות בין דתיים לחילונים בנוגע לאופי המדינה, שוויון בנטל והמשך ההתנחלות. תהליך הפילוג החל להסתמן כבר בשנות השבעים של המאה העשרים, כאשר החרדים והמפלגות הדתיות לאומיות הפכו למרכיב מרכזי בקואליציות השלטון. מימון ההסכמים הקואליציוניים נעשה על חשבון הציבור העובד שראה בעיניים כלות כיצד מועברים כספי המסים למגזר שאינו שותף בנטל ומנסה להשליט את אורח חייו על המרחב הציבורי.

המונופול של בתי הדין הרבניים בתחום המעמד האישי הוא גורם נוסף בתסכול הציבור החילוני. זוגות חילוניים רבים מצאו אמנם פתרונות אלטרנטיביים, אולם עצם העובדה כי נשללה מהפרט הזכות הבסיסית להקים משפחה כרצונו עוררה כעס רב. הציבור החילוני חש מנוצל נוכח ההסדרים המקפחים הנחתמים בחדרי חדרים בין מפלגות הקואליציה ואיבד את אמונו בשלטון. דובריו טענו כי שלטון הבנוי על הסדרים אזרחיים בלתי שוויוניים ובלתי הגונים אינו דמוקרטיה אמיתית.

היו במחנה החילוני גם מי שמחו על המשך הישיבה בשטחים: הרחק מעין הציבור מועברים כספי משלמי המסים לשטחים ומושקעים בהשקעות סרק: בניית יישובים ופיתוח תשתיות שבעתיד לא יהיו במדינת ישראל. לטענת גורמים חילוניים אלה, התנגדותן של מפלגות חילוניות ודתיות-לאומיות לחרדים, אינה אלא הסחת דעת מהזרמת הכספים הגדולה לשטחים.

תהליכים חוץ פרלמנטריים ומקורות סמכות אלטרנטיביים

מנהיגי המחאה של הציבור החילוני תמכו ברעיון של מדינה יהודית-ישראלית, המושתתת על יסודות דמוקרטיים. הם הדגישו את חשיבות ההפרדה בין דת למדינה, את עיקרון השוויון בנטל ואת אי-החוקיות שבהמשך ההתנחלות בשטחים. הם דרשו לאפשר לאומיות יהודית-ישראלית הפתוחה לבני אמונות שונות, ובכך לנתק את הקשר שבין דת ללאומיות, שהוא בסיס האפליה כלפי מי שאינם יהודים בישראל. כפי שאמונות פתוחות בפני בני לאומים שונים, כך הם טענו, צריכה גם הלאומיות להיות פתוחה לבני אמונות שונות. כשם שהדרך ללאומיות הצרפתית או האמריקאית פתוחה לפני יהודים, מוסלמים ובודהיסטים, צריכה הדרך ללאומיות הישראלית להיות פתוחה לכל מי שרוצה להיות ישראלי, גם אם אינו יהודי. גישה זו מותירה על כנה את הקשר התרבותי בין הלאומיות בישראל לבין המסורת הדתית, אך מנתקת אותה מהכבל הדתי-אמונותי. בשונה מהגישה הכנענית, שביקשה ליצור עם עברי בארץ ישראל תוך השתלבות במרחב השמי, מבקשת גישה זו לקיים את הקשר להיסטוריה ולתרבות היהודית, אך

להוריד את מבחן הדת בכניסה למחנה הלאומי היהודי-ישראלי. ליהדות התפוצות הוסבר כי בישראל התפתחה לאומיות חדשה המשלבת גם מי שאינם יהודים. את החלל שנוצר בעקבות הוצאת הדת מהמשוואה הלאומית-יהודית תפסו מרכיבים חדשים: אזרחות משותפת המושתתת על עקרונות ליברליים-הומניסטיים ובראש ובראשונה חירות האדם, כבוד האדם, שוויון בין בני אדם, תרבות ישראלית משותפת וזהות משותפת המושתתת על טריטוריה מוגדרת ומוסדות שלטון מייצגים. בחברה זו נקבע מקומו של הפרט לפי תרומתו לחברה ולמדינה. התביעה ללאומיות ישראלית נתמכה גם בריבוי העולים שאינם יהודים על פי דתם ובגיבול במספר העובדים הזרים. תהליכי הישראליות בקרב הערבים בישראל האיצו את התהליך. בעקבות שינויים אלה גדל באופן ניכר מספרם של המתנדבים הערבים לשירות אזרחי ואף לשירות צבאי, והדבר חיזק את מגמת ההפרדה בין דת ללאום.

מנהיגי המחאה החילונית הפכו את בית המשפט העליון לזירה המרכזית של הפעילות הפוליטית שלהם. מולם התייצב מחנה דתי-לאומי שהתרגל לבטא את עמדותיו באמצעות פסיקות הלכה של הרבנים. החרדים הסתגרו בקהילותיהם. בית המשפט העליון בפסיקותיו שב ותמך בעיקרון השוויון ובזכויות הפרט. פסיקות אלה לטובת העותרים החילונים עוררו זעם בקרב הציבור החרדי והדתי-לאומי. אופי השיח נקבע על ידי שופטי בית המשפט והרבנים. לכל קבוצה היו מקורות הסמכות שלה: בית המשפט, רבני הציונות הדתית ורבני המגזר החרדי. זו הייתה התנגשות בין מחנות בעלי ערכים והשקפות עולם מנוגדים, המאוגדים סביב מקורות סמכות חזקים. אולם עד מהרה התברר למנהיגי המחאה החילונית כי בית המשפט אינו יכול לעצב את אופי המדינה במתכונת הרצויה על ידם וכי עליהם להעתיק את זירת פעילותם למערכת הפוליטית.

גיאופוליטיקה

ההתפתחויות הגיאופוליטיות במזרח התיכון חיזקו את המחנה החילוני-אזרחי: עליית כוחם של הגורמים האסלאמיים במדינות השכנות, המשך הגינויים מצד האיחוד האירופי וצמצום הקשרים בין ארה"ב לישראל – כל אלה הביאו לבידודה של ישראל בעולם, ועוררו ספקות בנוגע לדרך שנבחרה, ובמיוחד על ההיגיון שבהמשך ההתיישבות בשטחים. במצב זה נוצר צורך בהכרעה פוליטית.

פוליטיקה

הפוליטיקה המפלגתית, אשר הבטיחה את עליונות המחנה הלאומי-דתי והמפלגות החרדיות במשך ארבעה עשורים, הגיעה לקיצה. את מקומם של החרדים והדתיים-לאומיים תפס מחנה חילוני בורגני בעל אוריינטציה גיאופוליטית מתונה. קבוצה זו הגיעה לשלטון בעקבות ביקורת של בני מעמד הביניים על התהליכים המכרסמים

מבפנים והאיום הגיאופוליטי המתעצם מבחוץ. המשך הקצאת המשאבים לדתיים ולחרדים, תוך העדפת היישובים ביהודה ושומרון על פני היישובים בתוך המדינה, יצרו גל תרעומת אדיר שליכד את הציבור החילוני לתנועת מחאה חברתית ופוליטית נגד הסדר הקיים. העם דרש צדק חברתי, והקצוות מחו גם כנגד סירוס ההליך הדמוקרטי. האכזבה מהתעלמות הממשלה מפסיקות בית המשפט העתיקה את זירת המאבק לעבר המערכת הפוליטית.

המחאה חתרה להחליף את הדגם הקיים בדגם פלורליסטי וליברלי שבמרכזו האדם וחירותו. מדינת ישראל נתפסה כההליך של השבת היהודי להיסטוריה, לא רק כעם המבקש להבטיח את המשך קיומו באמצעות ריבונות, אלא גם כאזרח המחויב לערכים מתוקנים של חירות הפרט, שוויון אזרחי ושוויון בין מיעוטים. מפלגות מרכז, שביקשו לקדם מערכת דמוקרטית, הוגנת ושוויונית יותר, הסכילו לרתום את אנרגיית המחאה ולתרגמה לעצמה פוליטית. מפלגות אלה הציעו מסגרת פוליטית בעלת גוון ליברלי-פלורליסטי האמורה לאפשר דיאלוג בין זרמים שונים תוך החלפת ההשתייכות הלאומית בנאמנות האזרחים למערכת החוק והמשפט. הטיפול בנושא הדת הועבר מהמדינה לפרט ולקהילה. הייתה בהצעה זו הכרה בקיומן של קבוצות שונות בעלות ערכים שונים ומנוגדים שאת חלקם הגדול ניתן לקיים במסגרות קהילתיות ואישיות. המטרה הייתה יצירת ציוויליזציה משותפת תוך שמירה על מגוון תרבותי. הפוליטיקה החדשה דגלה בשינוי בהסכמה, ובמלחמה במפירי החוק. היו גם מי שניסו להרחיק לכת ולהחליף את הלאומיות בפטריוטיזם אזרחי. לתפיסתם, על המדינה להתעלם מכל השתייכות שאינה השתייכות אזרחית משותפת לכל הישראלים. התפיסה הדומיננטית דחתה גישה זו, וביקשה לשלב בין הלאומיות לאזרחות, בין היהדות לישראליות, ולא ויתרה על המרכיב הלאומי. הפוליטיקה החדשה משכה את לבם של רבים במחנה החילוני-לאומי.

המנהיגות הפוליטית החדשה היתה אמיצה, חדורה בתחושת שליחות, אך בעלת הבנה פוליטית מוגבלת וכישורי משא ומתן דלים. היא קיימה את הבטחותיה לציבור בתחום יחסי דת ומדינה וחוקקה חוקים מתאימים: החלת חובת לימודי ליב"ה, הכשרות מקצועיות, שוויון בנטל, פתיחת מסלולים אזרחיים לנישואין וגירושין וקידום הרעיון של שתי מדינות לשני עמים. ההתחלה היתה מביחה. קל היה לאחד את הציבור החילוני והדתי-לאומי סביב החלטות המתייחסות לציבור החרדי. אולם בהמשך עם הניסיון לעצב מחדש את מקומה של הדת בחיים הציבוריים ולעצב מחדש את המפה היישובית התעצמה ההתנגדות הדתית למתווה הפוליטי החדש.

משילות

החרדים התנגדו התנגדות עזה להחלטות הממשלה. הרבנים החרדיים קבעו כי החלטות הממשלה בתחום הגיוס והחינוך הן בגדר קריאה לשמד, ויש לפעול נגדן בכל דרך, לרבות

אי-ציות לחוק. ניסיון לגייס צעירים חרדים בכוח נתקל בהתנגדות אלימה. הציבור החרדי יצא לרחובות בהפגנות ענק שזכו לתהודה בינלאומית רחבה. גם ההחלטה לאפשר מסלולים אזרחיים לנישואין וגירושין נתקלה בהתנגדות. עקרון השוויון נדחה גם הוא בשם עקרונות הדת. ההחלטה לפנות התנחלויות בעומק יהודה ושומרון נתקלה בסרבנות אקטיבית של המתנחלים ובסירוב פקודה של מפקדים בכירים בצבא. בתוך הצבא חל פילוג עמוק שלא היה כמותו. את מקום ההידברות הפוליטית תפסו הסרבנות, האלימות והמאבק.

סובלנות

המחנות החרדיים השונים דחו כל ניסיון לגבש הסכמה באמצעות דיאלוג. ההסכמות המועטות לא זכו לתמיכת רוב הציבור, ונותרו חסרות ערך פוליטי. הקואליציה השלטת התקשתה לאכוף את מרותה על המתנגדים והמבקרים. ניסיונם של אישי ציבור אחדים ליצור השלמה בין יהדות לדמוקרטיה, בין שמירת אחדות העם לבין זכויות הפרט באמצעות דיאלוג ציבורי נכשל. המרחב הציבורי הפך לזירת התכתשות רחבת מימדים. החרדים הפגינו נגד פגיעה בקדשי ישראל. המתנחלים מחו מול הכנסת, והציבור החילוני יצא להפגנות ענק בערים הגדולות. לא נמצאה כל דרך ליישב את המחלוקות ולגשר בין המחנות.

מודרניזציה

תהליכי המודרניזציה לא מיתנו את הקונפליקט. גברים חרדים יצאו אמנם לעבודה בשיעור גבוה מבעבר, אך בשל רמת אוריינות נמוכה הם נותרו עניים מאוד. המצוקה הכלכלית בחברה החרדית העמיקה, והנשים החרדיות המשיכו לשאת בעול הפרנסה. התערותן בחברה הכללית בעקבות יציאתן לעבודה עוררה מתח בחברה החרדית וחיזקה את התגובה המסתגרת, שביקשה לחסום את ההשתלבות בחברה הכללית. הרבנים הפעילו פיקוח כדי לצמצם את לימודי הנשים במכללות. גברים שיצאו ללמוד באוניברסיטאות כווננו למקצועות אינסטרומנטליים כמו ראיית חשבון, מחשבים, כלכלה ומשפטים. במרחב הציבורי הוטלו מגבלות חדשות בתחום הצניעות.

בשנת 2023 היוו החרדים 30 אחוז ממחזור הגיוס לצה"ל, אולם לצבא התגייסו רק אלפים בודדים. תוכניות השילוב שלהם בצה"ל נכשלו. הסיבה העיקרית לכך הייתה דרישת החרדים להתאים את סביבת השירות לדרישותיהם, ובמיוחד תביעתם לשרת בסביבה שאין בה נשים. תביעות אלה עוררו כעס בציבור החילוני, ובתגובה עתרו תנועות פמיניסטיות וארגוני זכויות לבג"צ. עתירות אלה הקשו על הצבא להיענות לדרישות החרדים.

דמות המדינה

חוסר היכולת הפוליטית והחברתית לגבש מהלכים מוסכמים, ולקבל וליישם החלטות באופן מושכל הוליך לפילוג בעם ולשקיעה חברתית וכלכלית. הציבור היהודי בישראל החל מתפלג למחנות שונים, והדבר ניכר במיוחד בתחום הנישואין והגירושין. החרם של החילונים על ההתנחלויות העמיק, ורוב רובו של ציבור זה הדיר רגליו ממה שנתפס על ידי הציונות הדתית כערש העם היהודי. הניכור והכעס בין חרדים לחילונים התגברו. הסתגרות החרדים בתחומי התעסוקה והמגורים נמשכה, וההשתלבות המועטה שלהם במערכות הצבא וההשכלה באה לקיצה. גם הדתיים-לאומיים הגבירו את הסתגרותם בשכונות משלהם בערים הגדולות ובהתנחלויות. כוחם של רבני הישיבות במחנה הדתי-לאומי התחזק, והם אימצו קו חרדי-לאומי. התוצאה היתה הסתגרות מרחבית-תרבותית: גיטאות של חרדים, התנחלויות דתיות-לאומיות בשטחים ובלב הערים המעורבות, שכונות חילוניות מבודדות בערים ובפרברים ומלחמת תרבות ברחובות. לתהליכי פילוג אלה הייתה השפעה על הכלכלה: שיעור ההשתתפות הכללי בכוח העבודה ירד, והחלה להסתמן מגמה ברורה של שקיעה כלכלית. בעקבות תהליכים אלה התפרקה הממשלה שבה מילא המחנה החילוני-בורגני תפקיד מרכזי. הציבור חש כי המנהיגים החדשים הביאו אותו אל סף אובדן, וחיפש מצע אידיאולוגי-פוליטי חדש שיחבר בין המחנות השונים.

תסריט החיבור

תמצית

תסריט החיבור מתהווה בעקבות תהליך של השלמה בין ערכי הדמוקרטיה לערכי הדת. תהליכי המודרניזציה בחברה החרדית מואצים ומוליכים להשתלבות בכלכלה ובחברה. הציבור הדתי-לאומי נתון פחות לשליטתם של הרבנים, והוא מחפש אפיקים חדשים לביטוי זהותו הדתית והלאומית. הציבור החילוני בעל האוריינטציה הלאומית מוצא בדתיים הלאומיים ובחרדים בעלי ברית בהשקפה התרבותית הרואה בהיסטוריה המשותפת, בדת ובתרבות היהודית יסודות של קרבה וגורל משותף. מקבלי החלטות הם הנבחרים עצמם ולא מקורות סמכות חיצוניים.

התגברות העוינות כלפי מדינת ישראל בעקבות התמורות הגיאופוליטיות במזרח התיכון מחזקת את הלכידות ואת הקשרים בין הזרמים השונים בתוך ישראל. שינויים אלה משפיעים על דפוסי ההצבעה של מצביעים ממפלגות חרדיות, מהצבעה רחבה ממפלגות חרדיות אל מפלגות בעלות אוריינטציה לאומית של הציבור הכללי. עליית כוחן של המפלגות הלאומיות מאפשרת רמת משילות גבוהה. מצב זה מאפשר לממשלה להגיע להסדר ביניים בנושא הגבולות מתוך מגמה ליצירת מדינה שבה יש רוב יהודי.

רמת משילות גבוהה מאפשרת גם הנהגת רפורמות מבניות בתחום החינוך וההכשרה המקצועית. בעקבות אלה עולה רמת ההשכלה בקרב כלל האוכלוסייה, ומצטמצמת השונות בין קבוצות התרבות ובין אזורים בארץ. תהליכי הגלובליזציה מגיעים לכלל הציבור ומחברים אותו לשוק העולמי. נרשמת עלייה מרשימה בצמיחה הכלכלית.

תסריט מפורט

תהליכים חוץ פרלמנטריים ומקורות סמכות אלטרנטיביים

ניסיון העבר מלמד את הציבור כי אין פתרון קסם בנושא יחסי דת ומדינה. הציבור החילוני מבין כי כל ניסיון לכפות את ערכיו בכוח וללא הסכמה יביא למלחמת אחים, ובסופו של דבר יפגע בשלטון החוק וביכולת למשול. פסיקות בית המשפט מתבררות כחסרות ערך כאשר הציבור החרדי והדתי-לאומי מסרב בהמוניו לקבלן. על רקע זה מאבד בית המשפט מיכולתו להשפיע על החיים הציבוריים בסוגיות דת ומדינה השנויות במחלוקת.

התפתחויות דומות נרשמות בציבור החרדי והדתי-לאומי. דור המנהיגים הגדולים של היהדות החרדית לא העמיד יורשים בעלי שיעור קומה. החברה החרדית התפלגה לפלגי משנה, והדבר פגע במונוליטיות שלה. במגזר החרדי ניכרו מגמות שונות, בין השתלבות להסתגרות. חרדים מודרניים, בעיקר עולים ממדינות המערב, קראו להשתלבות במשק ובכלכלה והפגינו יחס של כבוד למדינת ישראל. הם קראו לחרדים המקומיים להשתלב בכלכלה ובמדינה ולפרנס את משפחתם בכבוד. גם ציבור החוזרים בתשובה תרם את חלקו, במיוחד משהבין כי לעולם לא יתקבל כשווה בין שווים בקרב החרדים. ציבור זה פעל להשתלב בתעסוקה ובמגזר הציבורי. הוא תמך בתכנית לימודי הליב"ה ובהשכלה גבוהה בתחומים מסוימים מתוך הבנה כי הדבר יהווה כרטיס כניסה לשוק העבודה.

רמת הסובלנות

במקביל להתפתחויות אלה חלה התקרבות בין קבוצות התרבות השונות, ונרשם גידול ברמת הסובלנות. בקרב הציבור הדתי-לאומי הושלמה המהפכה הפמיניסטית שבמהלכה הפכה הקהילה לדמוקרטית ולשוויונית יותר. נשים דתיות לאומיות משכילות מילאו תפקיד מרכזי בעיצוב דעת הקהל ובמנהיגות. הן פתחו את הקהילה לתפיסות ולערכים חדשים בתחומי התרבות, המדע והמנהיגות. חלק מתהליכים אלה חלחל גם לתוך ציבור הנשים החרדיות. בקרב הציבור הדתי-לאומי התחזק קולם של התומכים בזכויות האחר ובעיקרון של "חביב אדם שנברא בצלם"⁶⁴. על רקע זה התחזקה התמיכה בפשרות עם הפלסטינים והפסקת ההפליה כלפי ערבים בישראל.

⁶⁴ משנה, מסכת אבות, פרק ג, משנה יד.

התחזקותן של הנשים במגזר החרדי, המגע המתגבר עם חילונים באמצעות ארגוני מתנדבים, שירות אזרחי וצבאי והיציאה לעבודה גרמו לשינוי בדעת הקהל החילוני. החילונים שוב לא תפסו את הדתיים והחרדים כקבוצות קיצוניות משתמטות וטפיליות. הם נוכחו כי השתלבותם של החרדים במשק ובכלכלה עשויה למלא תפקיד מכריע בצמיחה הכלכלית של ישראל, וכי נסיגת הפונדמנטליזם הדתי-לאומי תאפשר שיפור במעמדה של ישראל בזירה הבינלאומית.

בכל קבוצות התרבות גברה ההבנה כי יש לאזן בין עולם הזכויות האוניברסלי לבין עולם היהדות הפרטיקולרי. על רקע זה התגבשה הבנה כי הדמוקרטיה בישראל היא בעלת אופי ייחודי, שניתן לכנותה דמוקרטיה לאומית.⁶⁵ בדמוקרטיה זו מקור הסמכות והריבונות הוא העם, והעם קודם לפרט. מקור הסמכות של העם מעוגן בהיסטוריה ובתרבות המיוחדת של העם היהודי, אשר עיצבו זהות קולקטיבית שהיא חשובה מזהות הפרט. הבנה זו לא כפתה עצמה על מי שראו בפרט את מקור הסמכות, אך הציבה מולם אלטרנטיבה תרבותית-פוליטית ברורה שביקשה מהציבור את אמונו.

גיאופוליטיקה

האיום הגיאופוליטי האיץ את תהליכי ההתקרבות בין הקבוצות. הביקורת הבינלאומית על המשך הכיבוש, הביקורת מבפנים, חרם בינלאומי ואינתיפדה נוספת עוררו פקפוקים בקרב הציונות הדתית באשר לתבונה שבהישארות בשטחים. הצדדים השונים הבינו כי ללא סולידריות פנימית תתקשה ישראל להתמודד עם האתגרים החברתיים והגיאופוליטיים הרובצים לפתחה. על רקע זה הגיעה ממשלת ישראל להבנה כי יש לקדם הסדר שבמרכזו גבולות המבטיחים הומוגניות לאומית ואת קיומה של מדינה דמוקרטית.

פוליטיקה

במוקד הבחירות בשנות העשרים של המאה ה-21 עמדו זה מול זה שני דגמים של דמוקרטיה: דמוקרטיה רפובליקאית המעניקה עדיפות ללאום היהודי, מול הדמוקרטיה-

⁶⁵ הרעיון של דמוקרטיה לאומית מוצג בהרחבה על ידי אליעזר שביד (2010) בחיבורו אודות "הדת היהודית והדמוקרטיה בישראל". רעיון זה עומד ביסוד תסריט החיבור. על פי תפיסה זו, הזכות לממש את השייכות הלאומית והשייכות הדתית באה לפני מימוש זכויות הפרט וחירותו (ראה עמ' 649). גרסה זו אינה בגדר דמוקרטיה טוטליטרית. כפי ששביד מבהיר היא מכבדת אידיאלים דמוקרטיים אלטרנטיביים ומאפשרת לאלה החפצים בכך לחיות על פי השקפת עולמם. פתרון זה מחייב פשרה תוך ויתורים הדדיים (עמ' 650). עם זאת, שביד אינו מבהיר כיצד פשרה המכבדת את הזהות המשותפת ורואה בו אינטרס הכלל, מתיישבת עם גישה המעלה את זכות הפרטים או את זכות המיעוט האחר מעל לאינטרס הכלל של העם היהודי. התסריט המוצג כאן נוקט בגישה שונה. הוא מכיר במעמד העצמאי של הגישות השונות, כלומר מכיל פרשנויות שונות של הדמוקרטיה ובתוכן גם מימוש זכויות הפרט ומימוש הערכים של הלאום הפלסטיני. ההכרעה בין הפרשנויות השונות בדבר היחסים בין דת לדמוקרטיה איננה מעוגנת בהכרה פילוסופית אלא בבחירות דמוקרטיות, תוך שמירה על זכויות הפרט וזכויות המיעוט.

הליברלית-פלורליסטית, המעניקה עדיפות לאזרח כפרט ומבקשת שוויון בין כל אזרחי המדינה ובין הלאום היהודי ללאום הערבי. הבחירות לכנסת הצביעו על יתרון ברור לדמוקרטיה הרפובליקאית, שהקנתה עדיפות ללאום היהודי במימוש זכות ההגדרה העצמית במדינת ישראל. אופי הדמוקרטיה עוצב על ידי מפת הזהויות התרבותית, ולא על פי עקרונות מופשטים. מדינת ישראל באה לעולם על מנת להשיב לעם היהודי את הזכות הדמוקרטית הבסיסית להיות עם חופשי בארצו. הכול הסכימו כי היחסים בין יהדות לדמוקרטיה משקפים את הקונפליקט המרכזי על מהות הדמוקרטיה המתאימה למדינת ישראל; עימות המעוגן בהווייה ההיסטורית המיוחדת, בתרבות ובדת של העם היהודי. הדמוקרטיה הרפובליקאית הכהתה את העימות בין דת לדמוקרטיה, על אף שמתחים בין השתיים ממשיכים להתקיים. הקואליציה כללה חילונים בעל השקפה לאומית או שמאלית, דתיים-לאומיים וחרדים.

משילות

המנהיגות הפוליטית היתה ערה לעובדה כי עקרונות שגובשו בחפזה עם הקמת המדינה ולאחריה, ובהם פטור לחרדים משירות וכניעה לתכתיבים דתיים בדבר התיישבות ביהודה ושומרון, טעונים שינוי בדרך של הידברות ומציאת פשרות חדשות. כמה תהליכים סייעו למגמה זו, וביניהם שחיקת כוחם של גדולי הדור, עליית כוחן של מפלגות מרכז וירידת כוחן של המפלגות הדתיות כלשון מאזניים. על רקע זה התחזקה המשילות, וגדל כוחה של המנהיגות הפוליטית.

הקואליציה פיתחה חזון בסיסי של מדינה ציונית שהיא יהודית ודמוקרטית. הדבר חייב ויתורים הדדיים ופשרות בין אילוצים ואמונות מתוך מטרה לקיים מדינה יהודית ודמוקרטית הזוכה לגיטימציה בינלאומית. הממשלה והחברה הגיעו למסקנה כי המשך השליטה בכל השטחים מסכן את קיומה של מדינת ישראל כמדינה שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית. בהתאם לכך פעלה המדינה ליציאה מחלק מהשטחים בין אם בהסכמה עם הפלסטינים ובין אם באופן חד-צדדי. בתחום החברתי-כלכלי החליטה ממשלת ישראל להגביר את הגיוס בקרב החרדים תוך הידברות עם מנהיגי הקבוצות השונות בציבור זה. החלטות אלה הקנו למדינת ישראל לגיטימציה בינלאומית, תרמו לטיפוח קשרים כלכליים, ועודדו את הצמיחה הכלכלית.

במישור הציבורי התקבלו החלטות המאפשרות בחירה חופשית בתחום הנישואין והגירושין. באופן מפתיע חיזקה ההחלטה את השפעת הדת על החיים הציבוריים. הציבור היהודי החילוני, שיכול היה לבחור מרצונו באופן חופשי בין מקורות התרבות השונים, שוב לא ראה צורך להתריס כנגד הדת, גילה כבוד כלפי מוסדות הדת והרבנות, ובחר לחזור לארון הספרים היהודי הישן. אט אט התברר כי הלכה המאפשרת בחירה חופשית, שאינה מתנשאת על האחר, נתפסת כראויה לכבוד.

תהליכי המודרניזציה

תהליכי המודרניזציה העמיקו הודות להצטרפותם של נשים וגברים חרדים לכוח העבודה. תהליכים אלה הואצו בעקבות ההידרדרות הכלכלית של המשפחות החרדיות ובשל חוסר יכולתם של החרדים לתמוך בילדיהם כבעבר. גידול האוכלוסייה החרדית והמשבר הכלכלי המתמשך גרמו לכך שלא ניתן היה להוסיף ולתמוך באוכלוסיית החרדים הגדלה, והממשלה נאלצה לקצץ בקצבאות לאוכלוסייה זו. הדבר אילץ את הגברים החרדים לצאת לשוק העבודה. גם הנשים עזבו את תחום התעסוקה המסורתית – הוראה, לטובת מקצועות, כגון: היי-טק, ראיית חשבון, עבודה סוציאלית, פסיכולוגיה. במוסדות להשכלה גבוהה נפתחו מסלולי לימוד מיוחדים לחרדים.

במקביל נחשפה האוכלוסייה החרדית להתפתחות באמצעי התקשורת, למקורות אינפורמציה אלטרנטיביים ולדעות שונות מאלה של הרבנים וראשי הישיבות. היציאה לעבודה וההיחשפות לתקשורת שינו את הרגלי הצריכה של הציבור החרדי מצרכנות שמרנית וצנועה להיענות לצווי אופנה במוצרים שונים ובתרבות. הגדלת הצריכה השפיעה השפעה חיובית על כלכלת ישראל בתחומי הדיור, התחבורה והמזון, והביאה להגדלת מספר מקומות העבודה. בד בבד החל תהליך של יציאת הציבור החרדי מריכוזי האוכלוסייה שלו והיכרות עם האוכלוסייה הכללית. יציאת החרדים לעבודה, שתרמה למשק ולכלכלה, זכתה להערכה. זו היתה השתלבות תפקודית תוך שמירה על מסורת ודת.

שיעור המשרתים בצבא מקרב הציבור החרדי גדל באופן משמעותי והגיע לכדי 60 אחוז מכלל מחזור הגיוס, וזאת מכמה סיבות: מתוך גישה פרגמטית עודדו הרבנים את תלמידי הישיבות הנושאים להתגייס לצבא ולרכוש מקצוע, ולא לנפול לנטל על הקהילה. אחרים הבינו כי שירות בצבא יכול להעניק להם כרטיס כניסה מכובד לעולם העבודה והפרנסה. בתיאום עם צה"ל נוצרו תנאים סביבתיים המתאימים לחרדים, ולאט לאט התגייסו עוד ועוד חרדים לשירות צבאי. תנועת ש"ס מילאה תפקיד חשוב בקידום תהליכים אלה. היא השקיעה רבות בפיתוח מוסדות להכשרה מקצועית ובעידוד גברים ליציאה לעבודה ולשירות בצבא.

דמות המדינה

תהליכים אלה הושגו באמצעות פשרות מרחיקות לכת בין קבוצות התרבות השונות בנושאים הראשיים השנויים במחלוקת. בתחום החיים הציבוריים הופרדה הדת מהמדינה, והציבור יכול היה לבחור כרצונו את שירותי הדת המתאימים לו. רוב הציבור החילוני בחר מרצון בשירותי הדת של הרבנות האורתודוקסית, אולם מיעוט לא מבוטל פנה לשירותי הדת של הקונסרבטיבים והרפורמים ואף להסדרים אזרחיים. בתחום הפרהסיה גדלה הרגישות וההתחשבות ההדדית. כל קבוצה קיימה את אורח חייה

במתחמי מגוריה תוך כיבוד הרגשות והזכויות של השכן השונה. גבולות הארץ עוצבו באופן שאפשר את קיומה של מדינה שבה קיים רוב יהודי, והשלטון בה דמוקרטי. בתחום הכלכלי חלה עלייה מרשימה בהשתתפות של החרדים בכוח העבודה, ונרשמה צמיחה כלכלית. המשטר לא היה דמוקרטי ליברלי, אלא דמוקרטי רפובליקאי, ובמרכזו הדגשת הזכות של העם היהודי למדינת לאום משלו. במדינה זו כובדו זכויות המיעוט והפרט בכפוף לעיקרון הרפובליקאי של הבטחת שלומה וביטחונה של הרפובליקה.

סיכום

בשאלת מעמדם של הדת והדתיים הדעות בציבור חלוקות. רבים בציבור החילוני הישראלי סבורים כי השליטה שרכשה לה הדת, ובעקבותיה הלאומנות, בחיים הציבוריים היא מוגזמת: הכללת חוקים בעלי גוון דתי בחוקי המדינה פוגעת בדמוקרטיה ובמיוחד בזכות הבחירה החופשית. ההשתתפות הדלה של חרדים בתעסוקה מדאיגה, ובטווח הארוך, עם המשך גידול האוכלוסייה החרדית, היא עלולה למוטט את כלכלת ישראל. ההתנחלות בעומק יהודה ושומרון ופעולות תג מחיר הן בגדר פריעת חוק, והעדיפות הניתנת להתיישבות בשטחים אינה משקפת סדר עדיפויות לאומי ראוי, ועשויה לסתום את הגולל על החזון של מדינת לאום יהודית.

מנגד מצויים מי שסבורים כי הדת מאבדת את אחיזתה בציבור היהודי על אף תרומתה רבת השנים לשמירת זהותו של העם היהודי. הדתיים-לאומיים ביישובי יהודה ושומרון מאמינים כי הם מגינים על המדינה מפני הסכנה הקיומית הנשקפת מהקמת מדינה פלסטינית. בעולם החרדי רווחת התחושה כי הם החיילים האמיתיים על משמר העם, ותפילתם היא שמגינה על המדינה. השקפה זו נדחית על ידי החילונים והדתיים-לאומיים כאחת.

היחסים בין דת ומדינה, כפי שהם בעת כתיבת החיבור, יש בהם כדי ליצור איום קיומי על מדינת ישראל. איום זה מתפרס על מגוון רחב של נושאים השנויים במחלוקת, ובהם אופי החיים הציבוריים, עתיד המשק והכלכלה, מתווה הגבולות העתידי ודמות המרחב הציבורי. מעבר לכל המחלוקות הללו ובראשן עומדת סוגיית הסולידריות: היכולת לגבש הסכמות בין קבוצות התרבות, לחיות יחד, לפתח ולאפשר למדינת ישראל לעמוד בפני האיומים הנשקפים מבחוץ. סוגיית הסולידריות מאיימת הרבה יותר מהאיומים הנובעים מהקונפליקט בין ישראל לשכנותיה ומהקונפליקט בין יהודים לערבים בתוך ישראל. התלכדות פנימית, חוסן חברתי, העלאת רמת ההשכלה, הגדלת התוצר ושימוש בעצמה שפוחתה ונצברה במשך שנים יסייעו לישראל להתמודד בהצלחה עם הקונפליקטים האחרים. לעומת זאת, אם היחסים בין דת ומדינה יוליכו לפיצול תרבותי עמוק, יפרקו את הזהות המשותפת ואת המשטר ויחלישו את תחושת האחדות הפנימית תיפגע יכולתה של ישראל להתמודד עם הקונפליקטים האחרים.

מטרת חיבור זה היתה להציג את יחסי דת ומדינה בישראל בכל מורכבותם בתמונה רחבה וכוללת. מטעם זה הוצגו התחומים שקיימת בהם השלמה והסוגיות שבהן קיימת מחלוקת. כמו כן הוצגו קבוצות התרבות המכוננות את מערכת היחסים בין דת ומדינה, ונחשפו הכוחות הפועלים המשפיעים על קבוצות התרבות השונות. התסריטים שפותחו

מאירים את אפשרויות השיח השונות בין קבוצות התרבות ואת הסיכויים ואת הסיכונים הטמונים בהם.

הקודים של השיח

השיח שבין דת ומדינה הוא ביסודו שיח בין תרבויות, והוא יכול להתנהל על פי תפיסות שונות, החל בתפיסה צרה וכלה בתפיסה רחבה. תפיסה צרה של מהות המדינה הדמוקרטית היא בראש ובראשונה פונקציונלית: הבטחת הסדר והביטחון, בחירות על ידי הרוב באופן שוויוני וניהול תקין. תפיסה רחבה, לעומת זאת, תפרט את העקרונות ואת השקפות העולם העומדות ביסוד הדמוקרטיה ובכלל זה אוטונומיה של הפרט, שוויון, זכויות אדם וזכויות מיעוט. תפיסה זו מחייבת מערכת פוליטית בעלת גוון דמוקרטי, המתאפיינת ברמת משילות גבוהה וביכולת אכיפה.

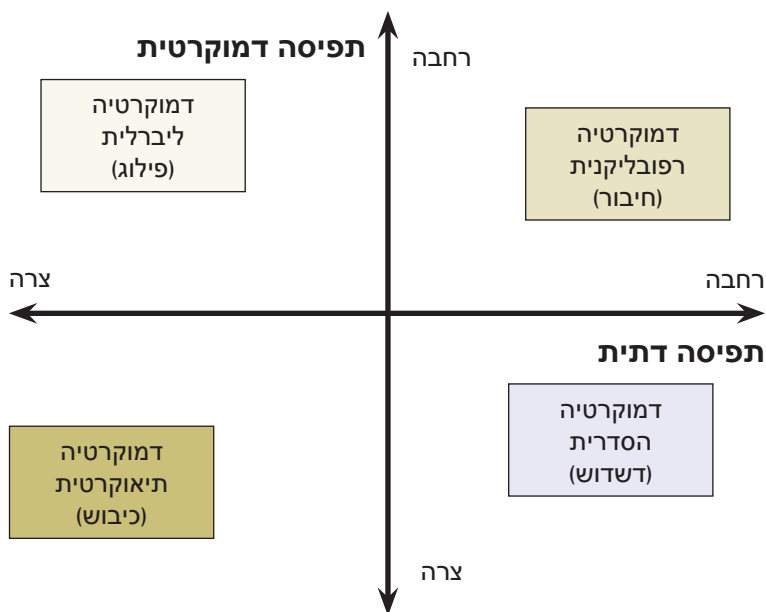
תפיסה צרה של הדת תושתת על קיום מצוות בבחינת "כזה ראה וקדש". על פי תפיסה זו התנהגות הפרט מוכתבת על ידי ההלכה כפי שהיא מפורשת על ידי גדולי הדור. גישה זו מעודדת הדרה והפרדה בין מגדרים, השוויון בה אינו מלא, והסובלנות כלפי האחר נמוכה. תפיסה צרה זו של הדת מתנגשת עם התפיסה הרחבה של הדמוקרטיה. תפיסה רחבה של הדת תעמוד על הקשר שבין המצוות לבין תפיסות מוסריות כלל אנושיות. בעולם שבו מתעצם כוחו של הפרט נדרשת מידה רבה של פתיחות על מנת ליישב בין אמונה וקיום מצוות לבין עקרונות אתיים ואנושיים מקובלים, כמו כיבוד הזולת וערכי שוויון. תפיסה רחבה של הדת תתיישב יפה עם תפיסה רחבה של הדמוקרטיה.⁶⁶

איור 4 משבץ את ארבעת התסריטים על פי התפיסה הדמוקרטית והתפיסה הדתית המאפיינת כל תסריט. דשדוש בקיים מתאפיין בדגם של "דמוקרטיה הסדרית", כיבוש דתי מוליד להיווצרות הדגם של "דמוקרטיה תיאוקרטית", פילוג עמוק בעם נוצר על רקע הניסיון לקדם "דמוקרטיה ליברלית", וחיבור בין חלקי העם מתאפשר באמצעות הדגם של "דמוקרטיה רפובליקנית". יודגש כי זהו איור המתאר את התסריטים ולא דווקא את האופי הייחודי של דגמי דמוקרטיה שונים. כך למשל, מימוש מלא של דמוקרטיה ליברלית מחייב תפיסה רחבה של דמוקרטיה ותפיסה רחבה של דת. אולם בתסריט

⁶⁶ בפיתוח מושגי זה נשענתי על מחקרה של האנתרופולוגית מרי דגלס אודות Natural Symbols. במחקר זה היא בחנה את המפגש בין תרבויות בעלות קודים שונים הנעים מקוד מוגבל לקוד מעודן. הקוד המוגבל מתמקד בהיבטים הפונקציונליים של התרבות, ואילו הקוד המעודן שואף להסביר את ההיבט הפונקציונלי על ידי ירידה לשורש הסיבות, ההשקפות והרעיונות העומדים ביסודו. הקוד המוגבל מתגלה באיסור או בחיוב של פעולה מסוימת, למשל איסור פגיעה בבעלי חיים ללא כל הסבר או פרשנות כלשהי. הקוד המעודן, לעומת זאת, יסביר מדוע אין לבצע פעילות זו ויפרש את משמעותה הפוליטית, החברתית והמוסרית. במקום קוד מוגבל וקוד מעודן העדפתי להשתמש במונחים תפיסה רחבה ותפיסה צרה. ראה במיוחד פרק 2 אצל Douglas, 1970, pp. 40-58.

הפילוג כושל המאמץ לקדם דמוקרטיה מעין זו בשל ההתנגשות בין תפיסה רחבה של דמוקרטיה ותפיסה צרה של דת (ראה איור 4).

איור 4: תסריטי דת ומדינה – טיפוסים הדמוקרטיה והתהליכים הפוליטיים-חברתיים

תסריט הדשדוש מבוסס על הסדר פרגמטי בין דת למדינה המתבטא ב**דמוקרטיה הסדרית**. ההסדר מבוסס על הסכמות ופשרות תוך השפעה לא מבוטלת של הדת על חיי היומיום. ביסוד התסריט עומד מפגש בין תפיסת ביניים של דמוקרטיה לבין תפיסת ביניים של הדת. זהו ההסדר בין דת ומדינה, שהחל עם הקמת המדינה, והוא הולך ומתערער משנות השבעים של המאה העשרים. הסיבה להתערעור היא קיומו של תחום עמום, שבו מתפשות ומתנגשות שתי התפיסות, הדמוקרטית והדתית, תוך שהן מקיימות הסדר פרגמטי. על אזור דמדומים זה נלחמים המחנות הטורניים, המבקשים ליצור עימות כלל חזיתי בין תפיסה דמוקרטית לתפיסה דתית. התחזקותם של מחנות אלה עשויה לערער את הפרגמטיות, תוך גלישה מהסדרים למאבקים תרבותיים רחבים. על תהליך זה ישפיעו הכוחות החוץ-פרלמנטריים, מידת הסובלנות והפתיחות להשקפות שונות, רמת המשילות והאיום החיצוני. כל אלה יקבעו את מידת היציבות של ההסדר הפרגמטי המתגלם בדמוקרטיה הסדרית.

תסריט הכיבוש עומד בסימן ניצחונה של הדת בשל התערערות ההסדרים הפרגמטיים המאפיינים את התסריט של דמוקרטיה הסדרית. התחזקות כוחה של הדת יכולה להוליך לעבר דגם של **דמוקרטיה תיאוקרטית** כמו בתורכיה של ארדואן. בתסריט זה מתקיים מפגש בין תפיסה צרה של המדינה הדמוקרטית לבין תפיסה צרה של הדת. תפיסה זו מתייחסת לדמוקרטיה כאל מכשיר המבוסס על בחירה חופשית ועל ניהול תקין, המקנה למדינה תפקיד מרכזי בשמירת הביטחון והסדר. על פי תפיסה זו, נובעת הדת ממקור אלוהי, וערכיה עולים על אלה שביסוד הדמוקרטיה, ובכלל זה עקרונות השוויון, החירות והבחירה האוטונומית של הפרט.

תסריט הפילוג הוא תולדה של ניסיון להעמיק את הדמוקרטיה. ניסיון זה בא לידי ביטוי בקידום גישה של **דמוקרטיה-ליברלית**, המתייחסת לדת כאל עניין פרטי, ללא התערבות מצד המדינה. תפיסה זו נוהגת כבוד בדת כמקור של אמונות, תפיסות ונורמות, ומקפידה על חופש דת וחופש מדת, כמו בחברה האמריקאית. דגם זה, המבוסס על תפיסה רחבה של הדמוקרטיה, נכשל בתסריט הפילוג בשל תפיסה צרה של הדת. בתסריט זה נוצר פילוג עמוק סביב הניסיון לקדם דמוקרטיה ליברלית. בראש המתנגדים עומדים רבנים המתנגדים למגמות הקיימות וקוראים להחרים את בית המשפט. ההתנגדות עשויה לגלוש לאלומות פוליטיות, לטרור ואפשר גם למלחמת אזרחים.

תסריט החיבור נובע משילוב בין תפיסה רחבה יחסית של דמוקרטיה לבין תפיסה רחבה יחסית של הדת, ובמרכזו **דמוקרטיה רפובליקנית**. על פי שתי המערכות, מקור הסמכות הוא מחוץ לפרט, אך לכל אחת מקור שונה: התפיסה הדמוקרטית רואה את העם היהודי בארץ כמקור הסמכות. התפיסה הדתית מדגישה את המרכיב הדתי בזהותו של העם היהודי. הדגם הדמוקרטי שנוצר על פי שתי תפיסות אלה הוא **דמוקרטיה רפובליקנית**. תסריט זה יכול להיות תוצאה של שותפות מרחיקת לכת בין המחנה הדתי-לאומי לבין המחנה הציוני-חילוני תוך הצטרפות החרדים החדשים. על פי תסריט זה, המדינה נתפסת ביסודה כמדינת לאום שבה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית לצד רגישות לזכויות המיעוט הלא-יהודי והגנה על זכויות הפרט. בניגוד לדמוקרטיה ההסדרית, הבנויה על פשרות קצרות טווח המבוססות על שיקולים ועל לחצים פוליטיים, מבוססת הדמוקרטיה הרפובליקנית על חזון ארוך טווח, אשר רוב הציבור במדינה שותף לו.

היכן אנו עומדים בעת כתיבת החיבור?

תסריט הדשדוש משקף את ארעיותו של המצב הנוכחי, וצופן בחובו אפשרויות התפתחות לשלושת התסריטים האחרים: כיבוש, פילוג וחיבור. ניצנים של תסריטים אלה ניכרים ברמה שונה כבר במציאות הנוכחית. בשלב זה עוברת המערכת הפוליטית-תרבותית

בישראל מתסריט הדשדוש, שבמרכזו דמוקרטיה הסדרית, לתסריט הכיבוש, המקדם דמוקרטיה תיאוקרטית. ברקע פועלות קבוצות תרבות החותרות למימוש תסריט הפילוג, שבמרכזו דמוקרטיה ליברלית בעלת גוון פלורליסטי, וקבוצות התומכות בתסריט החיבור, השואף לקדם דמוקרטיה רפובליקנית. האיתותים החזקים ביותר הם של מעבר מתסריט הדשדוש לתסריט הכיבוש, אולם אין להתעלם מהאפשרויות האחרות. עיון בתסריטים מלמד כי הקצוות שלהם פרומים, וכי ניתן לעבור כמעט מבלי משים מתסריט הדשדוש לתסריט הכיבוש, וממנו לתסריט הפילוג ולתסריט החיבור.

מבלי שניתן את הדעת על כך השינויים כבר מתרחשים לנגד עינינו: הקבוצה התרבותית שבראש תהליך הכיבוש היא קבוצה דתית-לאומית בעלת תודעת שליחות מפותחת. הציבור החילוני נוטה לחבור לקבוצה זו בשל האיזמים הגיאופוליטיים ובשל קרבה תרבותית: מדובר בציבור דתי עובד, משרת, מדבר בשפה דומה שחולק עם הציבור החילוני את המרחב הציבורי.

רוב הציבור אינו ער להתממשות תסריט הכיבוש בשל הסחת הדעת באמצעות "סחריר החרדים". הבעיות המרכזיות של ישראל, ובכללן הקיפאון המדיני בזירה הגיאופוליטית, היווצרות דה-פקטו של מדינה דו-לאומית והדה-לגיטימציה של המדינה – אינם קשורים כלל בחרדים. קבוצה מובילה בציבור הדתי-לאומי היא גורם מרכזי בהיווצרות בעיות אלה. מסך העשן של המאבק נגד החרדים, שבו נוטלים חלק חילונים ודתיים לאומיים, מסתיר מציאות זו ההולכת ומתהווה לנגד עינינו. בתסריט הכיבוש גלום איום נוסף, רחוק יותר: האנומליה של "תורתו אמנותו". יהודים חרדים למדו ועבדו בעבר גם בישראל, הם עובדים במדינות המערב. הדגם החדש הוא המצאה פגומה שמטפחים רבנים ופוליטיקאים כדי להמשיך ולשלוט בצאן מרעיתם. כבר כיום למעלה ממחצית האוכלוסייה החרדית היא ענייה לעומת שמינית בשאר האוכלוסייה. בתנאים אלה עלול המשך גידול האוכלוסייה החרדית להביא לקריסה כלכלית של המדינה.

האתגר המרכזי העומד בפני כל קבוצות התרבות הוא יצירת אחדות פנימית תוך טיפול בטעון תיקון. מדינת ישראל ניצבת בפני איזמים הולכים וגדלים בזירה החיצונית. הדרך היחידה לעמוד בפניהם היא על ידי ליכוד השורות ויצירת חברה מתקדמת ויצרנית.

תובנות לסיום

החופש לבחור הוא מרכיב מרכזי במשטר דמוקרטי. חופש זה מתנגש עם אופיה המיוחד של הדת היהודית, המחייב זיקות מסוימות בין דת למדינה ופשרות בנושא הדמוקרטיה. הסכם הסטטוס קוו הכיר בצורך לקיים זיקות אלה, ויצר למעשה חלוקה של הסמכות בין שתי רשויות: הדת מזה והמדינה מזה. זהו הסדר פרגמטי המאפשר השלמה בין שיח דמוקרטי לשיח דתי, אך אינו מאפשר מימוש מלא של אף אחת משתי התפיסות. אין

זה הסדר אידיאלי, ובוודאי לא דמוקרטיה רחבה, אך ניתן להתקדם כברת דרך נוספת בקידום שתי התפיסות, כפי שמציע תסריט החיבור.

תסריט החיבור מושתת על שיח פתוח ועל תפיסה רחבה יחסית של הדמוקרטיה ושל הדת. ההשלמות והמתחים בתחום יחסי דת, חברה ומדינה, שנסקרו בפרקים הראשון והשני, מלמדים כי החברה היהודית אינה כה מקוטבת מבחינה פוליטית, תרבותית וחברתית, וכי קיים מרחב גדול לתמרון וליישוב מחלוקות בהתאם לתנועת הכוחות ההיסטוריים-חברתיים. בחיבור זה ביקשתי לברר את גודלו של מרחב זה במטרה לקדם שיח פתוח ומכבד בין דת לדמוקרטיה.

המחלוקות, שתוארו בפרק השלישי, מבטאות מתחים שכל ניסיון לפתור אותם על ידי פנייה לקצוות עלול להוביל למאבק חסר פשרות ולפילוג עמוק. לא ניתן לפסול תסריט של מלחמת תרבות שסופה כיבוש או פילוג, אולם היסטוריית היחסים מצביעה על ניסיון מתמיד למציאת פשרות וכינון מכנה משותף, שבו יכולות לדור תפיסות שונות: ראה תסריטי הדשדוש והחיבור. הפיצול בקרב הציבור בסוגיות השונות אינו מקוטב ואינו חופף. חרדים, דתיים לאומיים, מסורתיים ואף חילוניים מסכימים כי למען האחדות יש צורך להתפשר על עקרונות אוניברסאליים.

מערך הכוחות והקואליציות משתנה שעה שעוברים משאלת מעמד הדת בחיים הציבוריים לתחום השוויון. כאן ניתן למצוא קואליציה של חילוניים, מסורתיים ודתיים לאומיים העומדים על עיקרון השוויון בנטל כנגד החרדים. גם בנושא ההתיישבות בשטחים אין קיטוב מלא. הדתיים לאומיים המעורבים במהלכים אלה זכו בעבר ונהנים גם כיום מתמיכה של מסורתיים וחילוניים רבים. הקואליציות המורכבות והמשתנות מעידות כי תחום יחסי דת ומדינה הוא מורכב ביותר. אנו נוטים להתעלם ממורכבות זו, מכיוון שהאורתודוקסיות במחנות השונים הן שמובילות את הדיון, ואילו הרוב הדומם והמפולג נותר בשוליים.

שני התסריטים: דשדוש וחיבור הם התסריטים המחברים. תסריטי הכיבוש והפילוג מובילים למשבר.

מה סודם של התסריטים המחברים? בתסריטים אלה ניכר מאמץ לשמור על הקשר בין העמדות המקוטבות תוך הבנה כי לא תיתכן הכרעה חד-ערכית. קיומה של מדינה דמוקרטית ומשגשגת מותנה בלימודי ליבייה ובהשתתפות בנטל הביטחוני והכלכלי. גם מערכת הערכים שרוכש הדור הצעיר החילוני בבית הספר זקוקה לבדיקה מחודשת. אין כיום חינוך יהודי חילוני החושף בפני התלמיד את התכנים הרוחניים והתרבותיים של המסורת היהודית העשירה. השאלה הקיומית היא כיצד ניתן להגדיר ייחוד יהודי בקרב הציבור החילוני, וכיצד ניתן לחנך ולקיים אוניברסאליות הומניסטית ומודרנית בקרב הציבור הדתי והחרדי.

המאמץ העיקרי צריך להיות מכוון לחינוך. יש להגדיר מחדש את הערכים שבית הספר החילוני מקנה לדור הצעיר ובהם ערכי היהדות. יש לבדוק את מידת הפתיחות במערכת החינוך החרדית. יש להגדיר מחדש את הערכים המנחים את היחסים בין קבוצות התרבות השונות בציבור ולפצח את הקודים המאפשרים שיח פתוח בין הקבוצות השונות. עתידנו תלוי ביכולת להמשיך ולקיים את הקשר עם ההיסטוריה, הדת והתרבות היהודית ועם חלקי עם רחבים שמעולם לא נטשו את הדת, ויחד עם זאת ידעו להתפייס ולקבל את מערכות הערכים של משפחת העמים על זכויות האדם והאזרח המאפיינות אותן.

מקורות

- אילן שחר. 7.4.2014. "משבר כלכלי בעולם הישיבות." **הארץ**.
- אלאור תמר. 1992. **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**. תל אביב: עם עובד.
- אלמסי אוריאנה. 2012. **יישום חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (חוק טל)**. ירושלים: כנסת, מרכז המחקר והמידע.
- בילין יוסי. 2007. "מה יהיה יהודי, מה יהיה דמוקרטי בישראל של סוף המאה העשרים ואחת?" אצל: רביצקי אביעזר ושטרן צ' ידידיה (עורכים). **זברים ושברי זברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. עמ' 739-770.
- ביסטרוב יבגניה וסופר ארנון. 2010. **ישראל דמוגרפיה 2010-2030: בדרך למדינה דתית**. אוניברסיטת חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- בלפר אלה. 2004. **זהות כפולה: על המתח בין ארציות לרוחניות בעולם היהודי**. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן.
- בנק ישראל. 2012. **דין וחשבון 2011**. ירושלים: בנק ישראל.
- בקר אבי. 2013. **מיהו העם הנבחר? סיפור מאבק הרעיונות הגדול בהיסטוריה**. תל אביב: הוצאת משכל – ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- ברודט דוד (עורך). 2008. **ישראל 2028: חזון ואסטרטגיה כלכלית-חברתית בעולם גלובלי**. נציבות המדע והטכנולוגיה ארה"ב-ישראל.
- בשביס-זינגר יצחק. 1998. **צללים על ההדסון**. אור יהודה: הד ארצי.
- גרילק משה. 2002. **החרדים: מי אנחנו באמת?** ירושלים: כתר.
- דהן מומי. 1998. **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית, חלק א' התחלקות ההכנסות בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דוח אבי חי. 2011. **יהודים-ישראלים – דיוקן**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דון-יחיא אליעזר. 1996. **הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

דון-יחיא אליעזר וליבמן ישעיהו. 1984. **הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב'דת האזרחית' של ישראל**. מגמות כ"ח, 4 (1984), עמ' 461-485.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2010. **הודעה לעיתונות: לקט נתונים מתוך הסקר החברתי 2009: שמירה על המסורת היהודית ושינויים במידת הדתיות לאורך החיים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל**. ירושלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2012. **תחזיות אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009-2059**. ירושלים: אגף דמוגרפיה ומפקד.

הס משה. תרנ"ט. **רומא וירושלים: שאלת הלאם האחרונה**. ורשה: תושיה.

הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19 והוראת שעה) (שילוב תלמידי ישיבות). התשע"ג-2013. רשומות הצעות חוק הממשלה. http://www.nevo.co.il/Law_word/law15/memshala-787.pdf

הרמן תמר, אטמור ניר, הלר אלה, לבל יובל. 2012. **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

וינמן צבי. 1995. **מקטוביץ עד ה' באייר: פרקים בתולדות היהדות החרדית ואגודת ישראל ובמשנתן**. ירושלים: הוצאת "ותיקין".

חסון שלמה (עורך). 2002. **יחסי דת, חברה ומדינה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

יהושע אברהם ב. 2008. **אחיזת מולדת: עשרים מאמרים ורישום אחד**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ישראלי שאול. תשס"א. **הרבנות והמדינה: אסופת מאמרים, נאומים, שיחות ורשימות**. ירושלים: אברהם כהן-ארז הוצאה לאור.

כ"ץ גדעון. 2011. **לעצם החילוניות: ניתוח פילוסופי של החילוניות בהקשר ישראלי**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

ליבוביץ ישעיהו. 1975. **יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל**. תל אביב: שוקן, 1975.

ליבמן צירלס. 2001. "מלחמת התרבות בישראל: מיפוי מחדש", **נייר עמדה 1**, צביון: מרכז גיולסון לישראליות, יהדות ודמוקרטיה, הפקולטה למשפטים אוניברסיטת בר-אילן, מאי 2001.

סיון עמנואל, אלמונד, א. גבריאלי, אפלבי, ר. סקוט. 2004. **קנאות דתית: יהדות, נצרות, איסלאם, הינדואיזם**. תל אביב: משכל – הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד.

עילם יגאל. 2000. **קץ היהדות: אומה-דת והממלכה**. תל אביב: ידיעות אחרונות, 2000.

פרידמן מנחם. 1991. **החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קוק הראי"ה. תרפ"א (1921). **אורות**. ירושלים: מוסד הרב קוק.

קמפ אדרינה. 2001. "הגבול כסדנה יוצרת של תרבות ופוליטיקה". **תיאוריה וביקורת**, 18, עמ' 199-205.

רביצקי אביעזר. 2005. "האם תיתכן מדינת הלכה? הפרדוקס של התאוקרטיה היהודית". אצל: אביעזר רביצקי (עורך). **דת ומדינה בהגות היהודית במאה העשרים**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. עמ' 9-42.

רביצקי אביעזר. 2007. "העם היהודי ו'התנגשות הציוויליזציות'". אצל רביצקי אביעזר ושטרן צ' ידידיה (עורכים). **דברים ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. עמ' 723-738.

רגב מיכה. 2011. **שיכרון הגאולה: עדות אישית מעולמה של הציונות המשיחית**. תל אביב: הוצאת משכל – ידיעות אחרונות וספרי חמד.

רוזנק אבינועם. 2005. "עיון מחדש במתח בין יהדות למדינה דמוקרטית לאור הפילוסופיה של ההלכה", אצל: אביעזר רביצקי (עורך). **דת ומדינה בהגות היהודית במאה העשרים**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. עמ' 489-568.

שביד אליעזר. 2010. "הדת היהודית והדמוקרטיה בישראל". אצל: בני פורת (עורך) בשיתוף עם אביעזר רביצקי. **מחשבות על דמוקרטיה יהודית**. ירושלים: עם עובד, המכון הישראלי לדמוקרטיה. עמ' 643-650.

שדה שוקי ודטל ליאור. 13.7.2012. "הפוטנציאל: 15 מיליארד שקל – אז למה החרדים לא עובדים?" **Markerweek**.

שיפמן פנחס. 2012. **שפה אחת ודברים אחדים: עיונים במשפט, הלכה וחברה**. ירושלים ורמת גן: כתר ספרים, מכון שלום הרטמן/הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן.

תמוז בנימין. 1984. **פונדקו של ירמיהו**. ירושלים: כתר.

- Barbalet Jack, Possamai Adam and Turner S. Bryan. 2011. *State and Religion: A Comparative Sociology*. London and New York: Anthem Press.
- Douglas Mary. 1970. *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. London: Barrie & Rockliff, Cresset Press.
- Driessen Michael D. 2010. "Religion, State, and Democracy: Analyzing Two Dimensions of Church-State Arrangements." *Politics and Religion*, Vo. 3 pp. 55–80.
- Fischer Shlomo. 2003. "Intolerance and Tolerance in the Jewish Tradition and Contemporary Israel." *Journal of Human Rights*. Vol. 2, Issue 1, pp. 65-80.
- Fischer Shlomo. 2012. "Yes, Israel is Becoming More Religious." *Israel Studies Review*, Vol. 27, Issue 1, pp. 10-15.
- Leon Nissim. 2012. "Secular Jews: From Proactive Agents to Defensive Players." *Israel Studies Review*, Vol. 27, Issue 1, pp. 21-26.
- Lijphart Arend. 1977. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven: Yale University Press.
- Yadgar Yaakov. 2011. *Secularism and Religion in Jewish-Israeli Politics: Traditonists and Modernity*. London: Routledge.